UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01257848 0

Digitized by the Internet Archive
in 2026 with funding from
University of Toronto

https://archive.org/details/govoriilanci0000cvij

2 Cv
(6)

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

ГОВОРИ И ЧЛАНЦИ

III

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА НАПРЕДАК
1923

LIBRARY
MAR 2 1 1979
UNIVERSITY OF TORONTO

DR
3
C8
knj-3

LIBRARY
DEC 5 1978
UNIVERSITY OF TORONTO

Утицаји и личности[1].

[1] Просвета, календар за 1922. Сарајево, Нови Сад.

На путовањима, у додиру са сељацима, чешће сам размишљао о томе колико има великих дарова у народној деци, а она се не развијају у правцу који сматрамо за највеће културне вредности. Остају сељаци, врло корисни и врло потребни; јер то су они даровити који имају у себи најдубље народне инстинкте, у којима је најбоље изражен народни дух који је створио народне умотворине, и који најбоље уређују своје имање и село. Слично је са оном радничком децом, међу којом такође може бити врло даровитих, која се, без контроле и без васпитања, виде, у трајама, по улицама великих вароши. Има ли начина да се даровити између њих одабирају, и одабрани упуте на више школовање да би имали прилике развити своје способности до највеће мере? Као што се зна, данас је то увек само ствар случаја: деси се, и против свих неповољних прилика, да се понеки из ових класа пробије и пређе на интелектуално поље; и, на жалост, свакоме је из искуства познато да то нису увек најдаровитији, већ најчешће средњи, окретни.

Прилике и случајности највише утичу на *правац* у коме ће личности и најдаровитији појединци развити своју акцију. То чини да се многи не развијају према својим унутрашњим склоностима и унутрашњем позиву. А и од оних што су пошли интелектуалним правцем развитка не иду сви за својом вокацијом. Људско друштво је много несавршеније и неекономичније уређено у духовном погледу него и у материјалном.

Док правац рада, занимања, акције врло често одређују прилике и друштвена класа у којој се човек роди или се у младићском добу живота у њој нађе, није тако са успехом у послу и са срећом у животу (у колико је има). У том погледу

сваки у главноме у себи носи своју судбину, осим врло изузетних случајева: успех човека, једанпут упућеног на извесно занимање, зависи, на првом месту и највише, од његових унутрашњих вредности. Оне су разноврсне, и амплитуда рада, квалитет и износ акције, одређен је не само тим вредностима већ и начином како су оне међусобно везане, хармонијом вредности. Најважније су: дар за посао, способност иницијативе, смелост; уз то извесне моралне особине, које се у току раднога живота развијају до пунијих и чистијих облика, нарочито тежња за истином и с њом везане: савесност, искреност и морални став.

Особине охолости, гордељивости и оскудица такта по правилу нису особине оних који ће дати највеће тековине у послу кога су се прихватили; и најдаровитији који има тих особина, ако још у њих стави своју част и амбицију, врло ретко може дати велике резултате. А има их с тим особинама а с мало дара и праве иницијативе, и ти онда не дају ни колико би према том мањем дару могли давати; проведу живот сударајући се са сваким и свачим. Слично је и са онима чије амбиције нису у правој размери са њиховом унутрашњом вредношћу и способностима.

Има један случај где човек и с највећим даром и с најбољом комбинацијом моралних особина може запасти у љуту борбу: кад су његове мисли и творевине сувише нове, сасвим оригиналне, и према томе у супротности са традицијама и начинима средине. То данас у много мањој мери вреди за научне идеје и друге стваралачке радове, него што је пређе био случај, али још вреди за све идеје, које дирају материјалне интересе. Што се тиче научних погледа најбоље је до крајњих граница могућности избегавати борбу, да се не би узалуд трошила енергија, јер је сасвим свеједно што ће о научним идејама рећи они који их због разних узрока нису могли схватити. Све искуство сведочи да се на то не треба обазирати. Оно што има праву научну вредност правилно се оцени, раније или доцније, сада готово никад врло доцкан; у данашњим приликама треба дакле мање стрпљења но што је то било потребно раније.

Ипак може наступити случај кад спољне прилике постану тако тешке и за даровита човека, да он ни приближно не да

своју праву меру; али је врло редак такав случај, где изгледа као да се све заверило против даровита човека.

Само није сваки онај даровит који то о себи мисли. Даровитост се има најпре да докаже идејом, делом, послом.

А за оно што се зове радост живота и срећа у животу није довољан ни врло велики интелектуални дар, као што је по доста примера познато. Изгледа да се највиши степен тих задовољстава достиже кад је велики интелектуални дар удружен са пуним моралним здрављем. Има нешто што зрачи из човека са снажним моралним здрављем: спонтан и истински оптимизам, који потиче од физичког здравља и добрих живаца исто толико колико и од супериорног ума; способност да се саслушају и разумеју људи, ситни и крупнији, добри и зли; природна наклоност према добрим људима и добрим акцијама; и, можда најкарактеристичније од свега, један готово несвесан принцип, да што год се више од себе даје све вам се више враћа, начело које, при данашњој економској структури, вреди бар за моралне и духовне акције.

Са моралним здрављем иде упоредо јако развијен укус. Специјалне врсте је уметнички или литерарни укус, који се може однеговати и без особито развијеног моралног здравља, и о њему није реч. Већ о оном богоданом укусу, од рођења, који непогрешно запази праву меру и прави начин у свакој ствари: једно несвесно чуло, једна врста интуиције која је, изгледа, синтеза многих других особина, нека врста унутрашњег ритма, који у опажања, начине мишљења и акције уноси врло осетљиву и фино уравнотежену хармонију. Све је друкчије код таког човека, почевши од најобикнијих акција па до начина како ће изразити највеће мисли и најсуптилнија осећања. Може други човек, без моралног здравља, имати високе духовне особине, па ипак немати тај укус о коме говоримо.

Због горњих особина људи од моралног здравља највише искусе од онога што називамо радост и срећа живота[1].

[1] За домаћу срећу, грађанску срећу, друштвени углед имају највећи значај карактер у ширем смислу и врста темперамента; ту је тако много нијанси да их није могућно исцрпсти; посматрајте и уверићете се, да овде више него и на стваралачком пољу сваки човек у главном у себи носи своју судбину. Разуме се и ово није без икаквог изузетка.

Због данашњих прилика враћам се на принцип: што год више од себе дајете, све ће вам се више враћати. Познато је да после страшнога рата превлађују струје за материјалним и телесним. Као њихов саставни део иду: корупција која је почела за време нашег изгнанства и сада сјајно напредује; затим егоизам и еготизам, који све на себе своди; на послетку, позната духовна „уображеност“, којој често граница нема. Вести и факта о свим тим злима свет у маси само прими на једно уво да их пусти на друго; ретко се ко буни, ако то не дира његов непосредан, видљив, опипљив и брз интерес. Као да су огромна већина уљем намазани, тако с њих склизи све што је чисто етично, слети без дејства, без изазивања акције. Врло је рђаво, што су, како чујем, таква осећања захватила и много њих од млађе генерације. Тако ће им живот бити рђаво упућен, и, поред свих материјалних преимућстава, једва да ће осетити оно што чини праву радост живота. Данашња струја је пролазна, и свет ће се вратити горњем, вековима опробаном принципу, који је инкарниран у људима са широким моралним здрављем. А они од млађе генерације који се подају данашњој струји биће морално заражени и не могу се вратити на светлу линију, која се већ иза брда помаља.

Кад би маса света, нарочито по варошима, онолико мислила о духовној и моралној страни живота колико се брине о телесном задовољству, постигао би се велики напредак. У то спада и претерано бављење варошких жена о тоалети и козметици, на коју иде већи део њихова времена. И медицина, претерујући, наводи људе да се сувише брину о своме телесном: претеривање са режимима, скретање пажње на ситнице телеснога живота, усађивање у њима навике да на грам мере тело и све његове функције; код многих је то постала преокупација која не оставља времена ни за што друго. Ја не могу да оценим колико је свету тиме телесно поможено. Али људи тиме несумњиво не постају бољи у духовном и моралном погледу.

Важније је морално и духовно усавршавање човека од телесних брига. Оно би помогло да се не изопачи као данас ни материјална страна живота. А можда би више учинило и за телесно здравље но оне методе неких ситних и кратковидих лекара.

Пролазно је ово данашње материјално, егоистично, коруптивно и изопачено, и већ има моралних претеча једне друкчије периоде. Баш кроз ову материјалистичку и егоистичку гужву све рељефније искаче онај рад који има вредности за све, за целину, који има социјалне вредности и с тим у вези онај незаинтересовани научни рад, на идејама и проналасцима, који се увек преобраћа у највеће социјалне вредности. У томе ће се правцу свет даље развијати.

То је у многоме остварено у области наука и уметности. Никакве људске творевине нису толико од социјалне вредности као науке (са примењеним наукама), уметност и музика. Јер у њима све што уради појединац, ма којој држави и народности припадао, постаје општа својина којом се свак може користити; што се увек потпуно не користи, то није кривица наука и уметности већ данашњег економског склопа. Ниједно се друго занимање не слаже толико са духом новога друштвенога развитка као науке и уметности, и оне ће највише везивати људе у једну целину. Али је и у њих потребно све више уносити извесне реформе, које ће их учинити корисниjим и приступачнијим широким народним масама.

„Јабука раздора" међу људима је данашње економско стање, рђава подела добара услед неправилно таксиране вредности рада. То су најпре стварно осетили радници финих и компликованих послова и заната, за које је поред рутине често потребна и знатна интелигенција, и они неће да буду више прости најамници капиталиста и банкократа, за чије послове често није потребна већа интелигенција, а који ипак све експлоатишу, благодарећи данашњем економском устројству. И радници с правом траже удео у добити. Док су се раније заносили својим вишим духовним занимањем и могли живети под пређашњим приликама, сада су и интелектуални радници јасно запазили да су и они, у већини, нека врста најамника, било државе било капиталиста и банкократа. То им је већ и по томе постало јасно што први међу њима, прави научни радници, могу највише то постићи да пристојно живе, свакојако после једне дуже или краће периоде трпљења. Само они који су се ставили у службу рђавих политичких партија, капиталиста и банкократа, могу, у материјалном погледу, даље отићи, дакле као помагачи експлоататора. А сељаци пате од рђаве администрације и виде све јасније како се раска-

лашно расипа државна имовина, а они од ње немају сразмерне користи, ни они ни држава као таква. То раздваја људске групе и класе, изазива стална врења и даје хране оном оправданом економско-социјалном покрету, коју се развио после Великог Рата и који се на жалост код многих појединаца изметнуо у егоизам и у дивљу јурњаву за материјалним и телесним. Не треба због последњег лудог скретања затварати очи пред главним социјално-економским проблемом, који је постављен и који се не може палијативним мерама скинути с дневнога реда. Ту је широко поље рада за нове генерације, које морају тежити да њихова акција буде на првом месту од социјалне вредности. И на економском се пољу мора извршити оно што је у главноме учињено са научним и уметничким радом: национализирање или социјализирање рада појединих области или држава и све рационалнија веза између појединих тако уређених економских заједница.

*

Био сам Вам испратио овај чланак, кад ми један пријатељ примети: да ли сам довољно оштро формулисао своје мнење о томе да охоли ретко могу дати великих резултата, и питао ме је зашто се на то враћам[1]. У предњим редовима сам мислио поглавито на науку, у којој је до крајности редак случај да су охоли и уображени дошли до тачних идеја и открића. Међутим је у литератури и политици било доста људи са тим и другим лошијим моралним особинама који су имали инспирације и развили важне акције. Примедба је дакле умесна, кад се узму у обзир ови правци људскога рада.

Зашто ја то понављам? Што сам приметио да у српско-хрватској интелигенцији има склоности за охолост, гордељивост и „уображеност, затим у повије време све више познатих појава империјализма; много мање у народној маси, и зато се надати да су горње особине само знак интелектуалне младости и овога прелазнога доба. А видели смо у Немачкој, за време Великога Рата, колико је опасно кад охолост и уображеност завладају народним духом, а биле су превладале од цара и официра, преко учених професора, до у најшире народне масе. То је, у моралном правцу, највише учинило да се

[1] И у чланку „Наша држава" *(Говори и Чланци, II)*.

ова радна и најбоље организована нација толико унакази и из основа компромитује своју будућност. Због горњих особина, Немци су још у почетку рата изгубили моралну битку.

Као што је познато, охолост се разликује од поноса и здравог самопоуздања, особине којих имамо и на које имамо права, а као народ, пуно право. Шта више треба их и неговати, јер без њих нема великога народа. Исто су тако од важности за појединце. Могу се чак допустити и извесни јачи начини који потичу из поноса и самопоуздања. И народ и појединци који имају клице за величину, инстинктивно ће осетити границу на којој понос и самопоуздање прелазе у охолост и разметање. Прелажење ове границе је тако опасно да је врло добро у том погледу јавно испитати савест и народа и појединаца, који су од већег утицаја на јавне послове. Тако постају морално лепе величине и уравнотежене нације или државе, које не изазивају непријатељства, непрекидно и на свима странама.

О јадранском и македонском питању

(полемике, реферати, предлози).

Источне границе Италије[1].

Част ми је за молити Вас, да будете љубазни и објавите ову кратку белешку као одговор на предавање команданта Ронкаљија (Roncagli), које је изашло у априлској свесци Geographical Journal-a и у коме се бавио о мојим погледима на италијанске територијалне тежње. У ово време није потребно улазити у дискусију о појединостима командантових тврдњи. Пред светом стоје италијанске претензије за владавином над југословенским народима и земљама на источној обали Јадранскога Мора, претензије које Ронкаљи хоће да оснажи геолошким и ботаничким доказима; и свет ће донети свој суд, али не на основи истоветности између ртова Конера и Гаргана у Италији и далматинских стена у Југославији, или према другим исто толико чудним доказима, него на основи истине и правде (spirit of fair play), које су толико драге британским срцима.

Па ипак је потребно да протествујем против метода, које је Г. Ронкаљи употребио при изношењу својих доказа. Он цитира и критикује нелогичне методе извесних немачких географа, нарочито Пенка; тврди да су и моје методе сличне; и из тога изводи чудноватан закључак да ја морам потпомагати оне који сматрају реку. По као северну границу Италије, затим друге исто толико бесмислене закључке. Једва да је потребно констатовати да ја нисам никад помагао или износио икоји од таквих погледа. Никада нисам профанисао науку

[1] The Geographical Journal. London, Vol. LIV, No. 1, July 1919, страна 65. Превео Г. Павле Вујевић.

тврдећи да природна граница Балканског Полуострва лежи западно од Соче, како бих могао њему прикључити и стари словенски предео око Удине.

Ево шта сам о том писао у Geographical Review-у часопису Американског Географског Друштва у Њујорку (vol. 5, N. 5, May 1918) о коме се чланку Г. Ронкаљи бави:—

„Многи италијански писци покушавали су за време садашњег рата да покажу како природне границе Италије нису оне, целом свету добро познате границе Апенинског Полуострва. Према тим писцима природне границе Италије захватају и делове Балканског Полуострва све до развођа између јадранских притока и речног слива Саве, тако да би према географском и природном гледишту велики део динарских предела, све до највиших ланаца, природно и географски, припадао Италији. То су, како они кажу, и стратегијске границе, које се показују као потребне за сигурност Италије. Једва је потребно овде поновити резултате основних и добро познатих географских и геолошких испитивања ових предела, то јест да су Карст и Динарска система саставни делови Балканског Полуострва, и да се природне границе Полуострва, као што је Италија, не могу тражити на источној страни Јадранског Мора. И обичном је посматрачу врло јасно да то море чини границу између Балканског и Италијанског Полуострва."

Мислим да није ништа више потребно додати овом природно-јасном гледишту на једно сасвим просто питање. Нисам ја, него је Г. Ронкаљи онај, који се служи методом немачких географа, употребљавајући геолошку и ботаничку науку ради узалудног напора да би доказао како је источна обала Јадранскога Мора интегралан део његове западне обале.

Италија и Србија[1].

Пре 1915 год. постојала је у Србији и код свију Југословена наклоност, шта више и жива симпатија према Италији каква се ретко види између два суседна народа. У прошлости нисмо никада били у конфликту. Сматрали смо је као пример чисто националне државе: гледали смо на њу као на пријатеља, с поверењем смо сусретали Италијане који су нам долазили. Сви Јужни Словени су се одушевљавали Рисорђиментом и волели његове покретаче и раднике. Са италијанске стране добијали смо храбрења и подстицања у нашој борби за економску самосталност Србије и за национално јединство. Ова осећања пријатељства још су појачана за време царинског рата између Србије и Аустрије, нарочито када преко Солуна беху створене прве трговачке везе између Италије и Србије и када италијански трговци дођоше у Србију ради куповине стоке. Ово је било обнављање трговачких веза, које су постојале између ових двеју земље у Средњем Веку: у данима када је промет ишао са обале Јадрана, по добро познатим путевима, ка унутрашњости Полуострва. Успомена на ово живи и у нашим народним песмама и традицијама. У њима се често помиње оружје и роба пореклом из Млетака. Тадања српска архитектура била је и под западњачким утицајима; у нашем језику има речи талијанског порекла из тога времена. Западне земље и моравска област Србије одржаваху трговачке везе са Италијом преко Дубровника до краја 18 века и мало

[1] Чланак из The New Europe, 16 January 1919, London. Превео Ј. Смиљанић, секретар Министарства спољних.

доцније. Колику привлачну моћ има Италија, као живи центар цивилизација на наше просвећене људе!

Међу Југословенима превлађује опште осећање, да западне границе наше будуће државе треба да буду врата цивилизације и мира. А многи напреднији надају се, да ћемо, окрећући се Италији, брже се ослободити балканских утицаја, који нас окружавају са свију других страна. Били смо убеђени да са Италијом можемо образовати један фронт према средњој Европи.

Италија може наћи у Југославији широко поље за трговачку експанзију и морални утицај, тим пре што су растављене само узаним Јадранским Морем. Она може од нас добити сировина, које су јој веома потребне.

Инспирисани овим очекивањима и живим симпатијама, ми нисмо озбиљно веровали, да ће се моћи створити у Италији политичка струја, која би компромитовала све ове повољне тежње и тиме у многоме затворила активности Италије простране територије које су јој врло близу. И све ово ради 18.000 Италијана у Далмацији, за љубав негдашњих историјских традиција и бедних стратегијских обзира. Нама је тешко схватити, да једна нација тако обдарена и позната са здравих политичких погледа може компромитовати своје врло велике интересе. Изгледа немогуће да неколико ултра-шовиниста и један или неколико државника, инспирисаних несретном упорношћу и старим идејама освајања, успеју да наметну своје погледе целој нацији и тиме дубоко увреде један млад народ, који жарко жели да остане у најискренијим односима са Италијом.

По несрећи 26 априла 1915 год., закључењем уговора у Лондону, Италија се упутила правцем империјалистичког освајања. Овај уговор предаје италијанској управи 900.000 Југословена од 11,500.000 колико их је укупно. Ово је више но што један мали народ може поднети, да се од њега одузме; уз то су ових 900.000 врло напредни у националној свести, у образовању и материјалној цивилизацији. Велика већина њих припада Словенцима, најмањој грани нашег народа. Од 1,400.000 Словенаца Италија хоће да узме скоро 400.000, више од четвртине, и шта више баш групу која је достигла у економском развићу без мало степен Чеха. Италијански економист Виванте, после пажљивог испитивања, утврдио је, да су

ови приморски Словенци напреднији но њихови талијански суседи са економске и са школске тачке гледишта. Међу њима неписмених готово нема.

Друга група састављена од Хрвата из Истре, са јадранских острва и Далмације, такође је национално врло напредна. Ово је био центар старе историјске Хрватске. Срби на Истоку од Јадрана, у Буковици, Обровцу и Книну национално су тако поносни, да сматрају сваку страну управу као највећу увреду.

Добро је познато, да је Лондонски Уговор закључен под притиском околности у 1915 год. Сви људи јасних погледа у западној Европи одмах су увидели његове тешке одредбе за јужне Словене. Њихова опозиција уливала је наду да тај уговор неће бити извршен. Ми смо били срећни да видимо неколико врло познатих енглеских научника и публициста који су уложили енергичан протест против Лондонског Уговора. Али изгледа да њихова акција неће постићи циља у Италији. Опасности, које од овог уговора проистичу за будући мир Европе, донекле су узбудиле и редове тајне дипломације, али они ипак очекују deus ex machina да их извуче из незгоде. Увидело се да су принципи, прокламовани од стране Савезника, дефинитивно компромитовани уговором који отвара врата империјалистичким апетитима. Лондонски Уговор није један међународни уговор, већ просто један дипломатски пакт између Италије с једне и Француске и Енглеске с друге стране, пошто је Русија отпала. Тако су само две западне државе везане њиме, и то ће ваљда бити везане тек по претходној ратификацији Конференције Мира и њихових парламената. Овај уговор није основан на праву, већ представља једну погодбу од оних о којима председник Вилсон каже да се њима нације третирају просто као ствари и живина и предају из руку једнога у руке другога потентата, заједно са земљом на којој су. Резолуција Римског Конгреса потиштених народа донесена са знањем и, изгледа, са пристанком талијанске владе даје формални ослонац за измену Лондонског Уговора, али као да дипломате, досада бар, немаћаху хробрости да то изведу. Они су шта више одобрили услове Версаљског Примирја, којима се италијанским трупама дозвољава окупација баш оних крајева, које је Италија неправедно желела, па и преко тога. Неизбежни резултат био је низ инцидената између јужнословенског становништва и италијанских трупа.

Јавно мњење не изгледа да је довољно обавештено о опасности која прети будућем миру у овом делу Европе а заборавља и велику неправду учињену лојалној Србији, која је жртвовала четвртину свога мушког становништва, да би створила југословенско јединство. Наметнути уговор лишиће једну нацију, која се већ столећима бори за своју независност, могућности давно заслуженог мира. Талијански државници чине рђаву услугу својој славној нацији — тако једноставној и целцатој са националног гледишта — тиме што су је мобилисали против Југославије и тако уплели у послове који се тичу само балканских народа.

Срећом Америка и неке друге зараћене стране нису везане Лондонским Уговором. Њен председник види врло јасно да је Лондонски Уговор најочевиднија повреда свију принципа које је он прокламовао, које је свет усвојио и који треба да послуже као темељ савеза противу освајачких држава средње Европе. Надајмо се да ће председник Вилсон наћи правилну солуцију, која ће измирити и опет спријатељити Италију са нашом државом и тако осигурати југоисточној Европи трајан мир и напредак.

Анти-етнографске нужности.

У уводном чланку вашега листа[1] од 9/22 фебруара, под насловом: Les necessités antiethnographiques цитирали сте мњења изнесена у мом чланку истог наслова, који је штампан на немачком у Petermanns Geographische Mitteilungen, Gotha.

При томе су наведена факта и закључци којих нема у мојој расправи.

Како моји сународници, као и ја, држе до тога да су ваш лист и с њиме румунска публика тачно обавештени о нашим тежњама и како гледамо на балканска питања, држао сам да је добро, и у заједничком интересу, да вам пошљем неколико речи ради исправке.

Анти-етнографске нужности, како сам их схватио, односе се само на излазак Србије на Јадранско Море, на Скадар и околину. Најбоље је да тачно цитирам то место моје расправе (Der Zugang Serbiens zum Adriatischen Meere):

„За економску еманципацију, која је Србији тако потребна и коју нико не може спорити, њој је неопходно мати излазак на Јадранско Море и по томе један део албанске обале: али то треба тако извести да Србија заузме само оно што јој је неопходно потребно од територије на којој Арбанаси превлађују. То је ипак, у етнографском погледу, освајање једне стране територије, освајање као последица рата и жртава које је он повукао, али је оно мотивисано вишим економским итересом,

[1] Писмо уреднику румунског листа L'Indépendance roumaine у Букурешту. Изашло у бр. 11.388 од 19. фебруара (4. марта) 1913. год.

правом животном потребом, не животном потребом која би била само изговор за освајање. Можда би било најзгодније да се овакав случај назове *анти-етнографском нужношћу*. Појава освајања се ублажава и постаје више легитимна и услед тога што су Арбанаси скадарске обале и њенога залеђа у многоме производ мешавине Срба и Арбанаса, амалгам српско-арбанашки.

Нису се могли избећи слични изузетци, сличне анти-етнографске нужности ни при конституисању осталих европских континенталних држава.

Изгледа да се само у инсуларним државама може остварити формула о националном јединству у најчистијем облику.

У извесним деловима Балканског Полуострва, где су народи јако измешани и испреплетани, такве анти-етнографске нужности биће неизбежне кад се те државе буду дефинитивно формирале. Разуме се треба их практиковати што мање и с највећом пажњом.“

Одговор на чланке у Messager d'Athènes.

Господине Уреднице[1],

У чланку о етнографији Македоније (Rémarques sur l'ethnographie de la Macedoine — Annales de Géographie, 1906) обратио сам нарочиту пажњу на Македонске Словене, пошто су једино они предмет полемике. Сматрао сам за непотребно, да тада говорим о другим народностима, јер је сваком познато шта је Грк, Турчин, Арнаутин и т. д.

Ето зашто сам Грке „тек једва поменуо". Далеко од помисли да су они „у броју који се може занемарити", ја сам на против рекао: да има Грка, и не искључиво на Халкидичком Полуострву и поред македонских обала.

Много сам више говорио о Грцима у Македонији, — онолико, колико одговара стварности — у свом другом већем делу: *Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије* (I и II св.).

Било би ми непријатно, ако би се помислило, да нисам хтео признати све што је истина о грчкој народности у Македонији; тим пре што имам дубоких симпатија за Грке, шта више извесну слабост.

[1] Писмо штампано у „Messager d'Athènes" од 15/28. фебруара 1907. год. Атина.

Држање Румуније[1].

У бројевима Вашега листа од 7., 9. и 12. октобра вођена је између M. Beza и Г. Palmer Newbould-a инструктивна дискусија о држању Румуније у данашњој балканској кризи. M. Beza је тврдио да у Турској има 800.000 Влаха (Armani) и да је због њих данашњом балканском кризом Румунија заинтересована као и ма која друга балканска држава Г. Palmer Newbould напротив је тврдио да Армана има у Турској око 120.000 и да би задатак Румуније био само да помаже акцију четири савезне балканске краљевине.

Ја сам дванаест година ради научних испитивања путовао по Македонији, Епиру и Тесалији, и на основу тога могу представити стање Армана у Турској. Број Армана који даје M. Beza несумњиво је нетачан и претеран. Из његовог другог писма се види да је он број од 800.000 извео на основу писаца који су путовали по Турској пре 60 до 80 година, ма да ниједан од тих писаца не каже да Армана има 800.000. Сасвим је близу истини број Армана који даје Г. Palmer Newbould. Ја сам пажљивим пребројавањем кућа у румунским селима дошао до закључка да Румуна у европској Турској има 150.000—160.000 (Основи за Географију Старе Србије и Македоније III, с. 1019). Мало пре не обишао је готово сва румунска насеља у Турској Gustav Weigand, чији семинар у Лајпцигу издржава румунска влада. Он је особити пријатељ Румуна и Бугара. Weigand је нашао да у

[1] Писмо изашло у „The Westminster Gazette", London, у Новембру 1912.

Турској има 149.520 Армана. (Die Aromunen, I. Bd., Leipzig 1895, с. 294.)

Армана има дакле у незнатном броју у Турској. Осим тога они су разбијени у многобројне мале оазе које су растављене компактним словенским, турским и грчким становништвом. Многи од њих не живе у сталним насељима, већ су прави номади. Већина Армана у Турској осећали су се као Грци и имали грчке школе, док није пре 15—20 година започела румунска пропаганда. До тога времена су се Румуни непрекидно претапали у Грке, Србе и Бугаре, и број таквих асимилованих Цинцара је велики. Зато је могућно да је број Армана у Турској у првим десетима XIX века био знатно већи од данашњег, као што су старији путници забележили. Утицајем Румуније добили су Армани ирадом од 22. маја 1905. год. право на цркве и школе са арманским језиком. Али ја сам се уверио при путовању од 1910. год. да се поред све румунске пропаганде већина Армана у Турској осећају као Грци и још имају грчке школе.

Једва је потребно напоменути да је Румунија од расејаних арманских села у Турској удаљена неколике стотине километара и одвојена Србијом и Бугарском. Према томе она не може имати националних интереса на Балканском Полуострву и не може се у том погледу ставити на равну ногу са Србијом, Бугарском и Грчком, које тамо имају на стотине хиљада својих сународника, и то непосредно уз своје границе. Нема дакле повода и није вероватно да ће Румунија заузети непријатељско држање према савезним балканским државама. Тим пре што је Румунија, као што и М. Већа каже, помогла ослобођењу Бугарске и што је невероватно да ће таква држава ометати велику мисију савезних балканских држава.

Кондаков, Назасис и други о Македонији[1].

Кондаков Н. П.: *Македонија. Археолошко путовање.* 8⁰, 308 с. и 207 слика. Петроград, 1909, Царско-руска Академија Наука, одељење за руски језик и књижевност.

Кондаков је био вођа руске археолошко-филолошке комисије која је на подстрек председника Руске Академије, великога кнеза Константина Константиновића, ишла у лето 1900. год. у Македонију. Остали чланови комисије били су познати славист професор П. А. Лавров, П. М. Миљуков, сада вођа кадетске партије, доцент Академије Уметности П. П. Покришкин и фотограф Д. Крајнев. Главни циљ експедиције била су археолошка испитивања, која је вршио поглавито Кондаков.

Најпре су детаљно испитане многобројне цркве и цркве преобраћене у џамије у Солуну, у Серезу, у Скопљу и околини и у Охриду. Архитектура, живопис и орнаментика су претежно византијски; ипак на северу Македоније превлађују утицаји српске архитектуре, у многом погледу нове, која је достигла највише развиће у Грачаници. Кондаков наглашује да је северна Македонија у средњем веку и доцније стајала под српским културним утицајем. Остали археолошки и културно-историјски резултати имају чисто стручан интерес и не могу се на овом месту узети у обзир.

Сем тога писац даје кратак преглед македонске историје и детаљно се бави македонским етнографским питањем. Не улазећи у појединости, Кондаков одбацује све фантастичне

[1] Petermanns Mitteilungen 1910, II, Heft 4, с. 218. Превео Б. Ж. Милојевић.

статистичке податке и етнографске карте о Македонији и стоји у том погледу на истој основи као и референт (Remarques sur l'ethnographie de la Macedoine. Ann. de Géogr. 1916, Nr. 80 и 81). Он даље допушта да македонски Словени немају прецизне националне свести, али мисли да далеко већи број македонских Словена треба сматрати Бугарима; Срби могу захтевати само Скопље и области западно од њега. Ове области припадају управо Старој Србији и са Косовом и Метохијом чине једну културну целину.

Као што је познато, моје мњење о том коме македонски Словени етнографски припадају разликује се од Кондаковљеног; ипак треба нагласити да се Кондаков трудио да буде објективан.

Kasasis Néoclés: *Grecs et Bulgares au XIX et au XX siècles.* C. 82. Paris, P. V. Stock, 1907.

Kasasis Neoclés: *La Macedoine et les Roumains, exposé historique.* C. 87. Издање исте књижаре.

Обадве брошуре су претежно политичке садржине са историјским и етнографским чињеницама или проматрањима.

У првој скреће Казазис пажњу на повољан и добар пријем који су Бугари и њихова македонска недела нашли код цивилизованих народа Европе и протествује против ове „бугарске моде". Затим представља грчко-бугарски антагонизам на следећи начин. Руси су освојили за Бугаре самосталну цркву, егзархат, и тиме ослабили Грке; затим су ослободили данашњу Бугарску, и Сан-Стефанским Миром, бар на хартији, створили Велику Бугарску на рачун свих балканских народа, нарочито Грка и Срба. Казазис верује да су Руси све то учинили с намером да једном окупирају Велику Бугарску. Даље писац описује, према старијим ауторима, карактер бугарског народа и долази до закључка да су Бугари подмукли, варвари и предиспоновани за насиља. Они су лукавством присвојили Источну Румелију, у којој станују Бугари, Грци и Турци. Грци су били из ове покрајине истерани, а њихове цркве и школе Бугари су бесправно присвојили. Казазис опизује даље гоњења Грка у Бугарској пре две године, уништавање грчких градова (нарочито Анхијала), истеривање Грка, отимање грчких манастира, цркава и школа, многобројна насиља извр-

шена у Бугарској над Грцима и т. д. Све је ово показано на основу докумената и статистичких података. — То исто су Бугари почели и у Македонији. Прве чете послате су у Македонију из Бугарске, и Казазис с разлогом доказује да их је организовала или помагала бугарска влада. Њихов је главни циљ био да Грке и Србе у Македонији униште или заплаше, да би се тиме показали пред Европом као једини македонски народ. Сви страни конзули у Македонији утврдили су у својим извештајима (Казазис цитира неке од тих извештаја), да су многобројна македонска села због тога прешла од патријаршије егзархату, дакле су привремено постала бугарска. Он наводи доказе, да су руски славофили охрабрили бугарску четничку акцију. Тад су се тек појавиле у Македонији и грчке чете, и то само да бране грчко становништво. Казазис сам допушта да су грчке чете често прешле преко границе. Он закључује: грчке чете морају остати у Македонији у пркос опомена европских сила, које би управо једино требале да опомињу Софију.

У другој брошури расправља Казазис најпре о односима између Грка и Румуна, помиње користан и културни рад грчких фанариотских кнежева у Румунији, нарочито Ипсилантија, Маврокордата, Гике и других, који су пренели грчку културу, подигли земљорадњу, основали румунске школе. Да то потврди, Казазис наводи дела и говоре румунских универзитетских професора. У другој глави описује се рад румунског пропагандисте Апостола Маргаритиса и рад македонско-румунског агитационог друштва, које је основано 1860. год. Казазис представља супротност између румунског и грчког гледишта о пореклу и етнографији македонских Куцовлаха и затим утврђује следеће: 1) Румуни и Куцовласи не могу се споразумевати. 2) Куцоваси неће да буду Румуни; и поред новчаних сума, огромних према броју Куцовлаха, које Румунија троши, она нема и не може имати скоро никаква резултата. 3) Чак и велики уступци, које су Куцовласи добили ирадом у месецу мају 1905. год., остали су илузорни. 4) Туркофилска политика неће Румунији ништа користити, јер се Куцовласи тиме још више отуђују од Румуна. 5) Куцовласи знају да их Румунија никад не може ослободити, јер је одвајају Србија и Бугарска од Македоније. Једини циљ румунске пропаганде јесте да дâ Куцовлахе као објекат компензације

оној држави која добије Македонију. 6) То није румунска политика у Македонији, већ политика коју је Аустро-Угарска сугерирала Румунима, како би их одвратила од Трансилваније и Буковине. Да би у Македонији добили уступке од Грка и од патријаршије Румуни су почели да гоне Грке, нарочито богате грчке трговце у Румунији. Стога је настао прекид дипломатских односа.

Bratter A. G.: *Die kutzowalachische Frage.* 8⁰, 186 с. са 1 картон, 1:4 милијона. Hamburg, Hermanns Erben, 1907.

Као што је познато, ирадом од 22. маја, 1905. год. Аромунима европске Турске признат је национални језик у цркви и школи, дато је право на подизање аромунских школа, право на самосталну месну управу и т. д. Због тога се заоштрио сукоб између Грка и Аромуна, који је и раније постојао, и довео до прекида односа између Румуније и Грчке. Братерова књига има циљ да представи ове политичке догађаје, затим односе између Аромуна и других балканских народа, нарочито Грка. Топло и са изврсним познавањем литературе говори се о историји Румуна и Македо-Румуна, о односу православне цркве према Аромунима, о аромунском језику и писменим споменицима. У овом погледу даје писац више него што обећава у уводу. Исто тако су јасно представљене тежње Аромуна да одрже своју народност и непријатељско држање васељенске патријаршије према Аромунима. Али се актуелно аромунско-грчко и македонско питање представља према једностраним обавештењима. Из ове књиге излази да су македонски Аромуни, који су, као што је познато, с Грцима главни носиоци византијске културе, скоро најчеститији, најхрабрији и најпомирљивији народ Балканског Полуострва. Као да Бугари нису почели са четничком акцијом и као да је нису у највећој мери употребљавали, јер по Братеру, Грци су најкривљи, једини криви! То несумњиво није тачно. Још нетачнија је Братерова оцена аспирација појединих балканских народа, при чему су нарочито Срби (највећи балкански народ), грдно прошли и са Арнаутима стављени на исти ступањ Приложена карта о распрострањењу Аромуна јесте репродукција Вајгандове карте са известим додатцима. Југозападно од Велеса означена је прилично велика аромунска оаза. Ја

познајем околину Велеса и могу најодсудније тврдити да бар данас таква аромунска оаза не постоји. Одвећ велика је и аромунска оаза западно од Његуша и Бера. Али нема неких аромунских сточарских насеља у Србији: на Копаонику, Варденику, Високу, Слпу, Понору, Говеђој Пољани (у Старој Планини, на српско-бугарској граници).

Kinberger Robert: *Die mazedonische Frage,* с. 112. Berlin, Walther, 1908.

Преглед македонске историје, етнографских, црквених и школских прилика са једва приметним наглашавањем грчкога становишта. Грцима припада југозападна Македонија, Бугарима северна и средња Македонија, Србима Стара Србија са скопском облашћу. Писац помиње на неким местима да македонски Словени немају националне свести, да су побугарени, али их при свем томе рачуна највећим делом у Бугаре. Није се дакле ослободио јако распростртe заблуде. У научном погледу дело нема вредности. Местимице су занимљиви политички екскурзи и рефлексије. Правилно је представљена комитска акција.

Словенска раса и македонско питање[1].

Loubor Niederle, prof. à l'Université de Prague: *La race slave. Statistique, demographie, anthropologie.* Traduit du tchèque par Louis Léger, de l'Institut. Felix Alcan, éditeur, Paris, 1911.

Лубор Нидерле, у овој књизи о словенским народима, водио је рачуна о целокупној литератури; то је једна од оних учених књига које све забележе. Али се јасно осећа да писац није сам испитивао словенске народе на лицу места, као жива бића. И зато, поред све ерудиције, остају необјашњене, готово недирнуте, оне најдубље црте које карактеришу руски, српски или неки други словенски народ, црте које су јако утицале на њихов живот и историју. Писац даје само суву дескрипцију словенских народа, њихово географско распрострањење, њихов број; износи по неколике црте из њихове историје и антрополошких особина; готово као што старинар описује мртве ствари. Још више, Нидерле не радећи на основу живе етнографије и не хватајући питања у народном животу, осудио је себе на науку и научну методу која га спречава да развије прави критички дух. Поред све учености књига није критична.

Осим тога на етнографска схватања Нидерла у многоме је утицало, оно што се може назвати „аустријски начин", који тражи са предилекцијом све што дели и раздваја словенске народе а не оно што их спаја. И ако је јамачно тежио да избегне

[1] Превео Др. Петар Јовановић из невшателског географског часописа за 1916 г. Neuchâtel; прештампано у La Serbie, Genève, исте године.

овај утицај, писац му је несвесно подлегао. Он придаје велику важност локалним свађама (querelles de clocher), које се у аустро-немачким новинама па и у научним часописима представљају као дубоке бразде и непромостљиве баријере, не само између народа већ и између разних група једног истог народа. Овај начин, да изналази етнографске разлике, навео је Нидерлеа, да подели Јужне Словене у четири различита народа, и да одвоји чак и Србе и Хрвате као две народности; исто тако су по њему Чеси и Словаци два народа; то је случај и са Велико-Русима и Мало-Русима. Међутим знамо да су наведене групе словенских народа у етнографском погледу ближе једна другој, него што су разни народи на Британским Острвима (без Ирске) или северни и јужни Италијани. Веома су интересантне етнографске и физичке разлике, које постоје између словенских народа; треба се о њима бавити. Али их не треба изложити тако да могу послужити нескрупулозним политичарима. Психичке разноврсности су у једном истом народу у извесном правцу његова снага, јер у колико у њему има више варијација у толико има и већу суму способности.

Напослетку, поред мањих погрешака, Нидерле, је скупио о македонским Словенима велики број проматрања, од којих су нека тачна. Извесна представљају беспрекорну тачност: „Држава, која прва заузме Македонију за дуже време, даће јој прва трајни карактер.“ У централном делу Балканског Полуострва, области етнографског прелаза између Срба и Бугара, удаљеној од модерне цивилизације, свест о народности не постоји у оном смислу, који се овој речи придаје у западној Европи; она још није формирана, одређена и учвршћена школама и другим утицајима, којима располаже модерна држава. Будући развитак ове области одлучиће, да ли ће Македонски Словени и Шопови из западне Бугарске постати дефинитивно Срби или Бугари. У место утврдити ова неоспорна факта и оставити њихово решење политичким и војничким догађајима, Нидерле, као раније Флоринski, оба добри Словени, хоће да помири Србе и Бугаре и зато деле горе поменуте флотантне групе између ове две народности, не задовољавајући ниједну ни другу.

Али ни ова Соломонова пресуда није могла задовољити Луја Лежеа, преводиоца ове књиге, који, и ако се није бавио

југословенском етнографијом и дијалектима, и ако је далеко од тога да их довољно познаје, ипак, у предговору, постаје жустар борац за бугарску ствар. Г. Леже чак верује „да ове проблеме треба пре свега решити здравом светлошћу статистике". Статистике Македонских Словена! оне су све фалсификоване, као што су у осталом нетачне и неке друге „званичне статистике", као на пр. мађарска.

И поред горњих недостатака „Словенска раса (?)" од Нидерла садржи знатан број тачних обавештења, која сведоче о великом знању пишчевом. На жалост у француском преводу, нису ретке погрешке у номенклатури, податцима и у другом (види стр. 132, 135, 154, 171, 179, 190, 203 и 214).

Dr. Lubor Niederle. Makedonska otázka. II vydani, otisku České Revue 1901. Praha, c. 39.

Одлични чешки етнограф дао је у овом спису концизан преглед литературе и мњења о македонским питањима: етнографском, црквеном и политичком. Литература о македонском питању била би потпуна, да се иначе великој пажњи пишчевој нису измакле неке етнографске карте, које сам забележио у расправи: *Неколика ироматрања о етнографији македонских Словена.* (Дело св. за јануар 1906.) Даље ми је нејасно како је могао Шафарик, при изради карте и дела Slovansky Národopis употребити Григоровића, као што тврди L. Niederle, с. 6, кад је Григоровић публикован после Шафарика. Напослетку требало је једнаком мером мерити Милојевића и Гопчевића и бугарске националистичке писце. Иначе је јасно да се писац, као ретко ко, трудио да буде објективан и непристрасан. Што то није могао потпуно извести, није кривица његова и његових научних тежња, већ литературе, етнографских карата и статистичких таблица, којима се морао служити. Оне су махом препуне неистина и патриотских фалзификата. О последњем може имати пуно уверење само онај који из аутопсије озбиљно познаје Македонију и македонске Словене и гледа на питање истинито, само с научног гледишта. Чешки научњак није имао прилике да позна македонске Словене.

Л. Нидерле закључује, да с историјског гледишта имају и Срби и Бугари подједнако право на Македонију; да је с

лингвистичког гледишта Македонија бугарска. Али додаје да лингвистичко гледиште не може бити одсудно, и да има других момената, нарочито економских, због којих и Срби могу имати право на Македонију. Ја се с овим закључцима не слажем, и своје сам погледе изнео у горе наведеној расправи. Несумњиво је да је бугарскога много мање у Македонији, него што се до сада веровало.

(Из Прегледа географске литературе за 1908 г.)

О једном бугарском спису [1].

A. Ischirkov. Les confins occidentaux des terres bulgares. 254 pages, onze cartes, Librairie nouvelle. Lausanne 1916.

Ова је књига удешена за данашње прилике и одређена да да основу за бугарску пропаганду у западној Европи.

Иширков је ставио себи у задатак да докаже „чистом науком" (с. 6.), да Бугари, који су „међу балканским народима после Арнаута у најмањем броју а њихова земља најмања" (с. 5.), треба да се појачају: на првом месту анексијом српске Македоније, на другом месту узимањем већега дела Србије до Мораве, са Косовом и призренском и скопском облашћу. И. посвећује велики део своје књиге да би имплицитно доказао, да аустро-немачко-бугарски уговор закључен у лето 1915. год. с правом додељује Бугарској поменуте области, док ће Аустро-Угарска спојити са својом територијом крајеве с леве стране Мораве. Сигурно из овог разлога „бугарска наука" не покушава да докаже бугарски карактер Западне Србије. И само зато се И. задовољава да научно уништи Србе једино у оним областима које по уговору припадају Бугарској. Он у ствари литерарно развија тезу Г. Радославова, коју је поменуо и Temps у свом броју од 12. јануара, 1915. год.: „Неће више бити српске нације".

Да се добије један тако по бугарски хуман резултат, није нимало било потребно писати књигу од 254. стране. Ако Немачка буде победила, Бугарска и Аустро-Угарска поделиће

[1] Превео Др. Петар Јовановић из Questions balkaniques. Paris, Neuchatel 1916. г.; штампано пре тога у Bulletin геогр. друштва у Нешателу.

Србију, и тиме ће се задовољити бугарска грабљивост, и онда није потребно да се отимачина оправдава научним доказима. Али, како се не зна сигурно шта ће бити, добро је, мисле Бугари и каже једна балканска пословица, упалити свећу и ђаволу. И ради тога треба изазвати интересовање и сажаљење народа западне Европе према сиротим Бугарима, које су, увек лојалне и наивне, крвнички очерупали сви њихови суседи.

Први део књиге И.-ва посвећен је анализи, с бугарске тачке гледишта, забележака појединих путника и оних историјских споменика у којима се говори о бугарској држави средњег века или о Бугарима у опште. Други део, који по пишчевом мишљењу много више доказује, садржи дискусију „званичних и интернационалних аката" као: султанов ферман од 11. марта 1870. год. о оснивању бугарског Егзархата, одлуке Цариградске Конференције од 1876—1877, прелиминарни Сан-Стефански уговор о миру од 3. марта 1878. год.

I.

1. Велики број страна намењен је дакле да докаже како границу између Србије и Бугарске треба повући према некој старој средњевековној граници коју помињу неколики путници. На основу овога И. тражи за Бугарску сву Македонију и Источну Србију. Разуме се да је то у принципу погрешно. Средњевековне државе нису биле формиране на основу начела народности. Њине границе нису одговарале географском распореду народа. По имену државе називали су се народи разнога порекла, који су били на њеној територији. Због тога средњевековне политичке границе између држава немају етнографску вредност.

Основна прогрешка постаје још већа, због несавесности пишчеве. Наводи само оно што му изгледа повољно за бугарску тезу. Срећом то чини с мало оштроумности, тако да ће га пажљиви и критични западни читалац и сам моћи ухватити у контрадикцијама. Он заборавља да су се границе између Србије и Бугарске и у средњем веку више пута мењале. Зашто на пр. не узима у обзир границу српске државе под царем Душаном? Онда би цела Македонија припала Србији. И. исто тако не помиње границу српске државе под краљем Милутином, која је била мање пространа од претходне, али која је такође захватала велики део Македоније.

А и западни би делови данашње Бугарске припали Србији, кад би И. узео границу пећске патријаршије, како су је Турци одредили. Једини извори које И. употребљава, односе се на ону границу, коју овлаш помињу неки путници XVI и XVII века, на границу Куновицом, између Ниша и Пирота. Као да би И. желео да то буде граница између Србије и Бугарске, али тако да и Ниш припадне Бугарској и крајеви на истоку од Ниша. Али два најученија путника XVI века, Hans Dernschwam и Stephan Gerlach, које И. између осталих цитира, не говоре му у прилог. Први пише: „Цела земља која се пружа до Ниша, то је Србија; ту почиње Бугарска која се простире до Једрена; становници се зову *Срби,* т. ј. Венди; бугарски је такође српски или вендски језик“ (с. 138.). Стефан Герлах, теолог, по пореклу можда Словен, пише ово: „У граду Нишу хришћани су малобројни, зову се Срби, јер се овде свршава Бугарска а почиње Србија“ (с. 142.). И. не скрива да извесни писци означавају Скопље и Кратово као српске вароши и прву зову „Metropola della Servia“ (с. 43.); али он их изоставља из „извора“, које је штампао на крају своје књиге. То нису „извесни писци“, већ италијански картографи и писци, XVI и XVII века, који су тада најбоље познавали Балканско Полуострво.

Иначе се мање могу препоручити писци из ове епохе и ранијих столећа, које И. наводи с највећим задовољством. Један аустријски генерал из XVII столећа, Veterani, можда војнички ауторитет, али без икакве научне вредности, прима команду „Ниша и свих делова скоро добивених од Бугарске“ (с. 41.). Ово је тврђење погрешно, оно је у осталом у противречности и са исказима Герлаха и Дершвама, које је И. навео. Неки безимени Рус, турски заробљеник из XVII века, који је описао турску царевину, није никакав озбиљан извор за народност македонских Словена (с. 45.). Путник Louis de Hayes 1621. год. каже да „Морава извире у високим планинама Бугарске“; ово тврђење, неодређено и нетачно, не може се примити као разлог који вреди. Познато је да су у почетку XVII века карте Балканског Полуострва биле нетачне: на њима је било представљено *„Централно Било“,* које прелази преко Балканског Полуострва од Црног до Јадранског Мора без прекида; и изворишта река била су означена око овог Била. Погрешна су и схватања и карте и гео-

графски положаји, и ја не знам шта Иширков мисли да се може извести из таквог лажног материјала! Само лажни закључци.

Није ли један швајцарски писац, чак ведрог духа и саучесник у великој несрећи, која је сада снашла Србију, ставио из непажње Косово у Македонију? Иширков би могао цитирати број *Journal-a de Genève*, у коме је овај лапсус, као доказ „чисте науке".

2. Као што не вреде горњи податци за утврђивање етнографске границе између Срба и Бугара у средњем веку, још мање научно вреди то како су неки страни писци и путници називали народ у појединим балканским покрајинама. С ретким изузетком ранији путници називали су балканско становништво именом државе; назив чије се значење проширивало или сужавало према колебању српско-бугарске границе у току средњега века. Други узрок грешака излази из једног факта, мало познатог на Западу, који је потребно објаснити: име Бугарин не означава само народ, народност, већ се у турско време употребљавало и као име за извесну класу становништва. Напослетку, ранији путници нису имали исте појмове о народности као ми; тај појам се развио у доцнијим вековима. За одвајање Срба и Бугара, чији се језик и начин живота мало разликују, нарочито у прелазним областима, потребна је знатна и обучена проматрачка способност. Како се ту ослонити на старе путописце, који су то постали махом случајно?

Иширков се није дао збунити оваквим ситницама. Он наводи с брда с дола све приче путника, које му изгледају повољне за бугарску ствар, где се македонски Словени називају Бугарима. Не уноси у своје наводе никакав разбор. Даље Иширков прећути оне путнике и споменике, који су повољни за српску тезу.

Да бих поправио овај начин и да бих попунио празнину, навешћу друга факта, која су ми при руци, а налазе се већином у истим делима која иначе Иширков употребљава.

Византијски писци звали су просто Словенима сва племена која су се настанила у Македонији за време великих инвазија, а њиховој земљи давали каткад име Словенија[1].

[1] Georgius Cedrenus. *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonnae 1838), I, с. 761, 772, 773, и т. д. Ово тврђење може се потврдити безбројним примерима.

У време бугарске управе, поглавито у време највеће снаге овог народа под царем Симеуном у X веку, звали су исти писци македонске Словене политичким именом Бугари.

Писани споменици јасно говоре, да почевши са српском управом (XIII век) македонски Словени усвајају српско име, док бугарско готово ишчезава. За време српског краља Милутина оно је само једанпут поменуто поред српског и грчког[1]. А нестаје га за време цара Душана. Душанов Законик помиње Србе, Грке, Влахе, Арнауте и Сасе, не Бугаре[2]; овај Законик су израдиле скупштине у Скопљу (1349.) и Серезу (1354.); он је примењиван у целој Душановој царевини, која се простирала од Дунава до јужне границе у Тесалији. Кад се после Душанове смрти, под владом његовог сина Уроша, извесни македонски вазали оцепили од српске царевине, и образовали мале самосталне државе, као краљ Вукашин у западној Македонији, браћа Дејановићи и Мрњавчевићи у источној Македонији, они ипак продужују да се зову Србима и да називају српским своју владу и македонске војнике.

Пред крај XIV века српско име је било у превази у Македонији. Изгледа да су Македонци лакше усвојили ово име, него бугарско. У осталом треба нагласити да је бугарско име означавало један стран народ, турско-фински, који је покорио Словене између Балкана и Дунава. Требало је да прођу векови па да се подјармљени Словени навикну на бугарско име, не само у политичком погледу, као држава, већ и да даду свом језику и себи самима, као етнографској целини, ово егзотично име. Зна се из писаних извора да се њихов језик дуго звао словенски, и онда кад се држава звала бугарска. Док је српска држава скоро етнографска, држава српског народа, ова је била само држава бугарске војничке касте, која је покорила Словене. Кад су ова последња држава и српска држава покоравале наизменично македонске Словене, неуталне у националном погледу, али чисте Словене, природно је да су ови лакше усвојили српско име.

[1] Повеље краља Милутина у *Monumenta Serbica* (Vindobonae, 1858), Споменик Српске Академије (св. III.).

[2] Ст. Новаковић. *Душанов Законик* (1349 и 1354), (Београд 1898). Народи су нарочито споменути у 39 и 82 члану призренског рукописа.

Затим долази турска најезда. Пред крај XIV столећа они већ покоре целу Бугарску, која престаје постојати као држава. Српску државу су покоравали постепено, најпре јужне крајеве затим друге: Македонију потпуно 1394.; затим 1459. деспотовину Србију; Босну 1463.; Херцеговину 1483. и напослетку Зету 1496. Једино је планинска Црна Гора у неколико сачувала слободу по племенима. Српска држава је постојала за читав век после Бугарске; из тога се види да су Македонци постепено напуштали српско име, које је опомињало Турке на тегобне ратове и изазивало гнев победиоца. У том моменту почиње се ширити бугарско име, јер су они, не показујући отпор Турцима као Срби, постали права раја Европске Турске; бугарско име није било подозриво Турцима.

Ипак се српско име одржало у Македонији. Познато је из писаних извора, да су попови, калуђери и друге личности од Солуна, Костура, Охрида, Кратова и Скопља одржавали везе са Русијом и ишли у ову земљу да скупљају милостињу за цркве и манастире. У Русији називали су се само Србима или говорили да долазе из српских земаља[1]. Хаџи Калфа, турски географ из XVII века, каже да „у планинама костурског вилајета станују Срби и Власи"; он помиње да на обалама неког језера (између Солуна, Сереза и Сидерокапсиса) има једно село насељено Грцима, Србима и Власима[2]. Јеротије Рачанин на свом путу за Јерусалим, прелазећи преко Овчег Поља 1704., говори о врло живој српској традицији, коју је скупио од сељака[3]. Др. Ј. Милер, немачки лекар, који је дуго служио у Европској Турској, пишући око средине XIX века, помиње само Србе у битољском вилајету[4]. Француски конзул G. Lejean, који је путовао кроз Македонију го-

[1] Стеван Димитријевић. *Односи између пећске Патријаршије и Русије.* Гласник Српске Академије Наука, LVIII, 1900 и Споменик исте Академије, XXXVIII, 1900.

[2] *Rumeli und Bosna,* geographisch beschrieben von Mustapha ben Abdalach Hadschi Calfa, aus dem Türkischen übersetzt von J. von Hammer. Wien, 1812, c. 80 и 97.

[3] Ст. Новаковић. *Путовање Јеротија Рачанина у Јерусалим 1704.* Гласник Српског ученог Друштва. XXXI.

[4] Joseph Müller. *Albanien, Rumelien und die österreich-montenegrinische Grenze.* Prag, 1844.

тово у исто време, налази српска острва у области Преспе и Охрида[1]. Исто је ово приметио V. Bérard[2]. По руском конзулу Јастребову бугарско се име раширило у Македонији благодареħи бугарском егзархату, који је основан у Цариграду 1871. год.

Из овог је дакле јасно, да се бугарско име раширило у Македонији под турском управом, нарочито у XIX веку. Поред тога до 1881. год. име Бугарин није имало друго значење до раја, прост народ, као што ħе се из даљих редова видети. Распрострањење овог имена са последњим значењем потпомогле су честе српске побуне, непрекидна борба и ослобоħење Србије, које је било шесет година пре бугарског. Услед српских буна име српско је постало за Турке подозриво. Македонски Словени понова су имали озбиљног разлога да избегавају ово име. Сличан случај као и у Аустро-Угарској, где се често пазило да се не употреби у званичним актима српско име, јер је оно означавало један отпоран и упоран народ, са тежњама за самосталношħу; зато су Србе означавали као грко-православне и грко-источњаке.

Задржаħемо се на јако распрострањеној заблуди о значењу имена Бугарин[3].

На Балканском Полуострву се дешавало да неко етничко име или име неког народа престане то бити, и почне се њиме означавата начин живота или нарочито занимање. Балкански Словени су називали Власима пресловенско романизовано становништво. Ово се становништво било повукло пред словенским завојевачима у планине, где се почело искључиво бавити сточарством. У току средњега века етничко значење ове речи пало је у заборав, и њиме су означавали и Србе који се баве поглавито о сточарству. Слично овоме се и сада у западној Србији називају Арнаутима они Срби сточари, који силазе од Сјенице (шта више и од Ужица) да проведу зиму. Тако је и име *Бугарин* променило своје значење. Бугари, најближи Цариграду, становници у равницама око Дунава и Марице, били су нај-

[1] G. Lejean. *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe.* Petermanns Mitt. Ergänzh. Nr. 4, 1861.

[2] Victor Bérard. *La Macedoine.* Paris, 1900, c. 243.

[3] J. Cvijić. *Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine. Annales de Géographie.* Paris, t. XV, 1906, c. 126.

више потиштени од свих Словена на Полуострву. Били су чифчије; земља коју су обрађивали припадала је беговима; потпуна раја. Реч Бугарин, губећи услед тога првобитно етнографско значење, постала је у турско време име за становништво ма које народности, чифчијско, грубог живота, које се одало тешком земљорадничком раду. Име означава исто тако и психичке карактере, које ово потчињено стање није могло не изазвати. Услед тога се назив Бугарин употребљавао и за најчистије Србе, као за српске чифчије на Косову и у сарајевској околини. У Шумадији се још одржало то старо значење имена Бугарин. За ово становништво „Бугари" нису народ различит од Срба, већ само у неколико друкчијег, простијег начина живота, чији је говор нешто бржи и акценат друкчији[1]. Још више, кад се хоће да означи нешто просто, незграпно каже се да је то „бугарско". Најпростије народне песме из Далмације и Хрватске зову се бугарштице. У селу Куфалову, у јужној Македонији, каже се за нешто што се изметнуло „избугари се". Тако најлошију врсту пшенице зову „бугарка". Пре оснивања Егзархата и стварања садашње Бугарске, реч Бугарин се само у томе смислу употребљавала у централним и јужним деловима Полуострва. Само је то значење имала код Грка и Турака. Много путника и велики број аутора етнографских карата, не знајући ово значење имена Бугарин, сматрали су за етничке Бугаре балканско становништво врло различито по народности, јер су њихове вође, Турци или Грци, означавали им као Бугаре сву најпотиштенију рају. Иширков на основу ових погрешака изводи да су македонски Словени прави Бугари.

II.

Друга група доказа има политички карактер, као ферман о оснивању бугарског Егзархата од 1870., и прелиминарни уговор о миру потписан у Сан Стефану 1878.

[1] И. наводи̇, с. 179., у корист Бугара мишљење славног Вука Караџића, које је изнео почетком XIX века: „Пошто Грци траже Тесалију, Арбанију и Епир, ја бих тражио Босну, Херцеговину и Бугарску до Коџа Балкана; све је ово право српскс." Ово значи̇ да је Вук, као и сви̇ други Срби оног времена, сматрао Бугаре не као народ различит од Срба, већ у горњем смислу.

Ова два акта утицали су на судбину балканских народа. Имали су одјека и ван Полуострва. Они постају опасни за најправедније српске интересе. Бугарски Егзархат је мало по мало бугаризовао Словене из центра и с југа Балканског Полуострва, масу без кохезије, без националне свести, и почео побугаривати северну Македонију и околину Ниша. А границе које је установио санстефански уговор, допринеле су јачању бугаризма у Македонији. Овај је уговор учинио дубок утисак на македонске Словене. Они су у њему видели вољу цара и Свете Русије да постану Бугари. Бугарска, ослобођена руском војском, потпуно је искористила санстефански уговор, ширећи кроз све крајеве Македоније карте, на којима су уцртане границе Бугарске према том уговору. У бугарским македонским школама, брижљиво се радило да се уреже у дечју душу слика ових још потпуно недобивених граница. Напротив, после санстефанског и берлинског мира дубока жалост је овладала у Србији. А управни кругови у доба краља Милана видели су у овим актима отворено непријатељство руске политике према Србији.

Из којих је разлога Русија, ослобађајући Бугарску, хтела да јој да највеће границе на штету српског народа? То је једно чисто политичко питање, које није згодно расправљати у једном научном часопису. Свакако треба напоменути, да ни стварање бугарског Егзархата, нити санстефански уговор немају научне вредности, нарочито у етнографском погледу, као што би хтео представити Иширков. Они имају политичку вредност. Пажљив и критичан читалац наћи ће без муке, чак и у књизи И., трагове ових чисто политичких намера. Ево тих доказа.

Као што је често случај у Русији, ова балканска питања била су дело тријух истакнутих личности. Гроф Игњатијев који је „увек сматран као представник борбеног панславизма“ и који је „развио велику активност за време трајања свих грчко-бугарских верских размирица као и на Амбасадорској Конференцији (1876—1877), закључио је такође и Сан Стефански Мир“ (Иширков с. 222.); кнез Черкаски и генерал А.-С. Анучин, фанатични бугарофили, тражили су за будућу Бугарску чак Скопље, Косово и Ниш. Сва тројица били су мишљења „да су руски и бугарски интереси идентични и да они долазе у први ред при преговарању“ (с. 111.). Они су тражили обавештења од личности „које добро познају Турску, међу којима је било доста Бугара“. Кнезу Черкаском, шефу

цивилних послова, били су додељени руски конзули из Турске „од којих су више њих били Бугари“. Ове личности израдиле су једну етнографску карту у којој су будуће бугарске границе захватале чак и области најдраже српском народу, као Косово. За време рата од 1877. Србија почиње продирати према југу. „Ови покрети узнемиравају кнеза Черкаског, који се боји да Срби и Румуни не захтевају области, које су заузели“ (с. 93.). За време док су Русија и Србија ратовале, Бугари су „обавештавали“ утицајне руске кругове о српским намерама, оснивали школе и слали у ове крајеве учитеље и попове, који се нису много узнемиравали пријемом које им је показивало становништво: „још су исмевали тамошњи дијалекат и желели да наметну свој источно бугарски дијалекат“ (с. 114.).

Јасно је да ови руски официри нису могли судити о балканској етнографији са потребном независношћу духа. Најпре због тадашње руске политике. Затим, они су сасвим примали етнографска „факта“, која су им давали бугарски шовинисти, и то у толико лакше у колико су се она слагала са њиховим политичким идејама. Срби, за које се претпостављало да припадају аустријској сфери интереса, нису готово ни саслушани. Застарела Кипертова етнографска карта искоришћена је за ову намеру. Ова је карта препуна погрешака, јер је израђена на основу нетачних података, нарочито на основу извештаја путника, који нису схватали напред поменуто значење имена Бугарин. Савесни Немци, који су, као W. Götz[1] и други, добро познавали балканска питања, сада знају да је Кипертова етнографска карта нетачна. Извесни знаци говоре да и руски кругови, па и најмеродавнији, признају сада своју погрешку из 1878. године.

III.

Дедукције И. су нетачне, не само у главним идејама него и у детаљима.

[1] „Es wäre Zeit, daß die Behauptung, welche Kiepert über diese mazedonische Frage ohne jede eigene Prüfung im Lande mit so viel Selbstvertrauen und zur Irreleitung der Kongreßteilnehmer in Berlin 1878 (auch Bismarcks) in die europäischen politischen Kreise warf, durch die volle Beachtung einer solchen Arbeit, wie sie Cvijić bietet, endlich allgemein als hinfällig erkannt würde.“ (Petermanns Mitt. 1906, Lit.-Bericht, 739 a, 739 b, c. 176.)

Неколики примери ће показати начин његова рада у детаљима.

И. (с. 11.) наводи једну забелешку Проте Матије Ненадовића: У Топчидеру је *било десетину бугарских кућа,* покривених сламом, које су остале празне, јер су Бугари побегли. И. додаје: *„ова бугарска села* још и данас постоје".

Неке баштованске колибе у којима се само лети становало и од којих нема ни трага, претворио је И. у бугарска села, која и сада постоје!

Да докаже бугарски карактер Врање (с. 54.), писац говори о развалини, која се зове Маркова Калета. Он поводом тога узвикује; „колико је овај израз стран за српске уши! Калета од турске (арапске) речи калех прешла је у бугарски језик: овде је ова реч употребљена у множини са чланом *та,* множина у средњем роду. Зна се да је употреба члана један од битних одлика бугарског језика, у односу према осталим словенским језицима". Ово тврђење је у сваком погледу нетачно. Кале се употребљава код Срба; множина је калета, као: парче, парчета; буре, бурета; клупче, клупчета и т. д. Оне се развалине не зову Калета, већ Марково Кале.

У свим научним круговима зна се да је Марко Краљевић српски јунак; он је оличење извесних особина српског народа. Познато је име Краљевића Марка и има песама о њему и код других Јужних Словена: Хрвата, Словенаца и Бугара. Али сви знају да је он српски јунак: само Срби осећају са Краљевићем Марком, проживљују све догађаје с њиме, страхују за њега; песме о њему су део њиховог живота. Једино „бугарска наука" присваја Марка Краљевића. „Да наведемо, каже И., једну народну песму, у којој је Маркова народност најбоље истакнута". И наводи песму у којој се бугарско име помиње осамнаест пута. Сам Краљевић Марко поменут је у овој песмици шест пута као: „Марко Бугарин" (с. 18.). Сви фолклористи знају, да народне песме не понављају свакога момента народност свог јунака. Ова песма, коју су бугарски пропагандисти дотерали, налази се у Сборнику, публикацији Министарства Просвете у Софији. У њој има доста фалсификованих песама из Македоније.

Изгледа по И., да је чак и цар Душан, славни српски цар из XIV века, у ствари био бугарски а само по мало и

српски цар: „јер његово свечано крунисање било је 16. априла 1346. год. у Скопљу, са благословом бугарског патријарха из Трнова и бугарског архиепископа из Охрида“ (с. 13.). Још више препоручујемо специјалистима да прочитају стране 13—16, где ће видети: докле се могу извртнути неоспорна историјска факта.

На 8. страни ове књиге И. пише: „Политичка управа Срба оставила је у Македонији врло мало трагова материјалне цивилизације“. Сасвим обратно. У Македонији нема других трагова материјалне цивилизације до српских (и грчких) манастира и цркава. Њихов је број велики. Баш овим спомеиицима своје славне историје Срби придају велику важност и наводе их као доказ својих захтева. На против, не постоје трагови бугарске цивилизације, не само у Македонији, већ ни у Трнову, старој бугарској престоници. Незнатни трагови који се тамо нађу „wirken auf das ästhetische Gefühl unheimisch und verletzend“. „Die gesetzte Hoffnung, meinem kunsthistorischen Werke „Serbiens byzantinische Monumente“ ein ähnliches über jene Bulgariens folgen zu können, schwand in Tirnovo, am Sitze seiner mächtigen Zaren, und noch mehr, als ich später ihren frommen Stiftungen in Trojan, Gabrovo, Elena, u. s. w. gegenüberstand“ (Kanitz, Tirnovo's altbulgarische Baudenkmale. Sitzungsber. d. phil.-hist. Classe der Kais. Akad. d. Wissensch., Bd. LXXXII c. 271, Wien, 1876).

Још су више противна истини етнографска тврђења И.; потребно је нагласити да не треба ни једно тврђење примити без проверавања. Узмимо један пример: становништво око Зајечара представио је И. као да је образовано од посрбљених Бугара. Познајемо порекло сваке сељачке породице из тог краја и знамо да су сви Срби, досељени из најчистијих српских крајева: из Новопазарског Санџака и Косова (села Звездан, Вражогрнци, Рготина, Бела Река, Криви Вир и т. д.). Међу овим становништвом налазе се и неке породице досељене из Тетевена у Бугарској, и то у једној махали Зајечара и у Великом Извору. Због њих вероватно „бугарска наука“ сматра да је целокупно становништво око Зајечара формирано од посрбљених Бугара. Миграције су се дешавале на целом Балканском Полуострву; има српских породица које су одсељене чак у Ихтиман, источно од Софије. Из тога се не може извести да је целокупно становништво до Ихтимана формирано од побугарених Срба.

Поводом етнографске карте коју је Иширков, уз сарадњу четири друга Бугарина (Милетич, Цонев итд), публиковао у *Petermanns Mitteilungen,* 1915. год., и сами Немци нису могли а да не осуде мегаломанију и грабљивост бугарску: „Vernichtungskampf, den die bulgarische Ethnographenkoalition besonders in Thrakien gegen die Griechen führt, hat selbst in der ethnographischen Literatur des Südostens nicht leicht seinesgleichen". (*Mitteilungen d. geogr. Gesellsch. in München,* Bd. X, Heft 2, 1915, c. 156.). Писац ове критике, O. Maul, не устручава се да осуди „diese politisch-tendenziöse Manier" (c. 157) ових пет удружених Бугара, који у свим македонским Словенима виде само Бугаре. Маул држи да су тачни они етнографски погледи, које је писац овога реферата изнео[1]. Када се не ради непосредно о политици, о овим питањима се махом тачно пише у Немачкој, где је проучавање Словенства веома развијено.

Али су на жалост малобројни људи у западној Европи а нарочито у Енглеској, који ове проблеме проучавају непристрасно и који се труде да се у њих удубе. Много већи број пише о њима без довољно познавања и без способности да створи свој суд, на основу озбиљне критичне студије[2]. Многобројне публикације бугарских шовиниста, као што је ова од И., имају за циљ да још више отежају формирање правих мњења код западних писаца и новинара.

[1] После рата сам видео да се и редакција Petermann's Mitteilungen, где је раније изашла моја етнографска карта, резервисала што се етнографског закључка ових Бугара тиче. А. Г. Херман Веидел, коме та ограда јамачно није била довољна, оштро је прекорео редакцију тога чувеног часописа у једном чланку.

[2] Као пример потпуног непознавања стварних прилика, да наведемо чланке белгијанца Georges-a Loran-a, који су изашли у *Journal de Genève* пред српску катастрофу. Ови чланци су јако допринели да се заведе с пута јавно мњење у Швајцарској.

Једна енглеска публикација о балканским проблемима[1].

Ова књига, коју је издао уредник „Шкотског Географског Часописа“ (The Scottish Geographical Magazine), Гђа Марион Њубигин, испуњава и премаша обећања, како су означена у наслову и предговору. У њој нису показани само активни балкански проблеми; она се бави, у великим потезима, и људском географијом полуострва. Писац нам показује у духовитој и успелој слици утицаје геолошке структуре, морфологије и климе на животу народа и развијању држава; пишчево излагање оставља тим дубљи утисак, што с ретким разумевањем прати друштвена и политичка факта. Даље књига Маријон Њубигинове није интересантна само по резултатима, него и по методи.

Хоћу нарочито да истакнем неколико од оних идеја и факата, који су од актуелног интереса.

Писац оцртава геолошку структуру Балканског Полуострва и то, пре свега, историју и карактеристику родопског кристаластог масива, који образује, са северним и западним прелазним крајевима, језгро старог Полуострва. Венци терцијерног набирања, који су доцније створени, деле се у динарске ланце, грчко-арбанске или пиндске ланце и балкански ланац; карпатски ланци јављају се само у северо-источној Србији, прелазећи преко Дунава код Ђердапа.

[1] Marion J. Newbigin D. Sc., *Geographical Aspects of Balkan Problems.* London, Constable & Co. Ltd. 1915. p. X + 238. Горња оцена штампана у Questions balkaniques. Paris et Neuchâtel 1916., а одатле превео Г. Павле Вујевић, проф. Универзитета.

Стешњени и непроходнији динарски венци одликују се, нарочито, карстним појавама, које су овде боље развијене него игде на свету.

За време терцијерног набирања велика стропоштовања на северу створила су панонски басен; на југу егејски басен; у центруму друге унутрашње басене. Ови басени су били под утицајем доцнијих и скорашњих тектонских кретања, која се нарочито осећају у егејским пределима. И јадрански басен је средиште сасвим скорашњих тектонских кретања. Ова кретања су веома снажно утицала на морфологију полуострва, а у првом реду на еволуцију долина. Резултат свих тих промена је морфолошка разноликост, која је веома знатно утицала на политички развитак полуострва.

Најизразитије црте те разноликости су ово:

1. Кратке јадранске падине су скоро без икаквих река, осим у Арбанији, и знатно одударају од дугачких венаца који су окренути према Егејском Мору, Сави и Дунаву, — од венаца који су просечени најмногобројнијим и најважнијим балканским рекама. То је један од разлога, услед којих су балканске земље и државе увек биле много више привлачене према Егејском Мору и према Северу, него према Јадранском Мору.

2. Велика балканска депресија моравске и вардарске долине просеца полуострво од Севера до Југа и олакшава саобраћај између дунавских и егејских области. Овим двема долинама, које везују унутрашње басене централних делова полуострва, комуницирало је некада велико Егејско Море са морем, које је доцније претворено у Панонско Језеро. У Нишу се од ове линије одваја друга линија, преко долине Нишаве и Марице, кроз Бугарску, према Цариграду. Али Источна Румелија или марички басен је отворенији према Југоистоку, према Егејском Мору, него према Црном Мору и Мореузима. Главне реке, као Тунџа и Марица, нагло мењају правац и повијају према Југу и Југозападу; то је последица пиратерије, која је проузрокована образовањем садашњег Егејског Мора.

3. Арбанске Вратнице („Albanian gap“) Скадра и Светог Јована Медовског могле су бити најпогодније полазне тачке саобраћаја између јадранске обале и унутрашњости полуострва. Овај крај, који је релативно угнут и кроз који протиче Дрим, одговара тектонском сучељавању динарских и грчко-арбанских венаца.

4. Најважнији тектонски и морфолошки карактер за антропо-географију полуострва је његова издробљеност у тектонске басене, који су одвојени високим планинама и масивима. Из тога разлога и најразвијеније балканске реке просецају разне басене дубоким клисурама, које сметају саобраћају и стварању велике државе. Нема ниједне реке као што је Сена, са пространом мрежом притока, без стрмих клисура, што је погодно за развитак моћног политичког језгра.

У том погледу је најпогоднији морфолошки услов за развитак једне балканске територијалне целине линија Морава—Вардар и дримска депресија, према другим непогоднијим. Оне олакшавају продирање суседних великих држава на Балканско Полуострво.

Када су, за време Римљана, направљени први путеви, као што је Via Egnatia, од Dyrrachium-a (Драча) до Византије, и пут од Singidunum-a (Београда) до Цариграда, то је било због спољашњих, ванбалканских потреба, ради римског продирања у полуострво. Па и данас главни саобраћајни путеви теже истом циљу: аустро-германском *Drang nach Osten*. Нема саобраћајних средстава, која би задовољавала унутрашње балканске потребе. Велике Силе које су загазиле на полуострво, као Аустро-Угарска у Босни и Далмацији, сматрају ове земље као војне путеве, који су наметнути потребама стратегије и светске политике. То је разлог што оне не управљају са балканског гледишта, према потребама домаћег становништва. „Далмација је потребна за заштиту хрватских обала и ријечког пристаништа; Босна и Херцеговина су потребне за заштиту Далмације против напада из унутрашњости, — такав излази закључак“, каже Гђа Њубигин.

Ја додајем примедбу последњим закључцима писца. И ако распарчаност полуострвског рељефа у главном смета образовању велике, чврсте државе, ипак постоје две области, које су донекле погодне. То је подунавска Бугарска са маричким басеном на Истоку, а у средини Полуострва долина Морава—Вардар. То су две велике географске целине, где су морфолошки карактери изоловања и одељености доста ублажени или скоро уништени. Писац је правилно опазио ове географске целине, али није довољно истакао значај моравске-вардарске долине за образовање једне балканске државе.

Од целог централног и западног дела Балканског Полуострва моравско-вардарска долина је једина целина где се може развити држава чврста и способна за живот. На Западу полуострва изван ове депресије нема ниједног географски погодног простора за образовање такве државе. У тим динарским пределима превлађује најпотпунија искомаданост рељефа; овде би могле постојати само државе без отпора и животне снаге. Те земље не могу добити значај без спајања са моравско-вардарском државом, јаким организмом са географског и економског гледишта.

Развође између моравске и вардарске долине је једна од најинтересантнијих морфолошких црта полуострва; њим је одређен значај ових долина као саобраћајних путева и средишта за образовање државе. Захваљујући тој депресији, Балканско Полуострво је просечено од Севера до Југа, од Београда до Солуна, и на њему нема другог сличног отвора. Ово развође не чини планина; оно пролази кроз равнице Прешева и Косова, које представљају дна старих језера. Речни токови се у тим равницама лењо крећу и без нарочите пажње није могуће опазити да ли отичу у Мораву или у Вардар. У косовском басену се Неродимка рачва и излива делом у Мораву, а делом у Вардар. Ово рачвање је вероватно вештачко. Моравска и вардарска долина су својим развођем сједињене, а не одвојене. Осим тога, моравска долина показује северно од Лесковца благу и мирну пластику, са веома развијеном мрежом притока, без дубоких клисура; та област је нарочито погодна за стварање језгра државе. Јужно од Лесковца су обе долине састављене из котлина, које су одељене клисурама, али ипак везане друмовима и железничким пругама. Железничка пруга пролази скоро кроз средину моравских и вардарских области; постоји сједињујући утицај на становништво и трговину; сви путеви се овамо стичу и живот се усредсређује око ове главне артерије. Чак и јужно од Лесковца су нестале или нестају старе разлике између становништва појединих мањих крајева. Шта више, цело становништво моравских и вардарских области има исти начин живота и ратарских производа све до солунских вратница, одакле почињу превлађивати грчко-медитерански обичаји.

Циљ моравске државе је, дакле, сасвим одређен географијом: да се прошири на југ и постане моравско-вардарска

држава са излазом на Солунски Залив, без узимања овог сасвим страног, несловенског становништва и без продирања у крајеве са друкчијим утицајима. Други природан излаз моравско-вардарске државе су арбанашке вратнице код Скадра. Са географског гледишта моравско-вардарској држави није потребно заузеће других арбанских обала.

Када се учврсти у овим централним пределима полуострва, који ће увек остати њено основно стабло, моравско-вардарска држава ће моћи успешно присајединити и асимилирати западне динарске земље и имати потребних средстава за грађење попречних путева, који ће ићи од моравско-вардарске депресије ка далматинским обалама Јадранскога Мора[1]. Али, ако изгуби вардарску долину ова држава ће бити у ствари одвојена од Балканског Полуострва и постаће лабилна држава, прост додатак централне Европе. Исто тако моравско-вардарска држава не може привући и одржати западне динарске земље ако не располаже са пругом од Београда до Ријеке, према којој излазе све динарске долине; са Севера, из Срема и Славоније је најлакше продрети у динарске земље. Осим тога је пруга Београд—Ријека најпогоднија и најкраћа веза између балканских земаља и Западне Европе[2], као што је железница Београд—Будимпешта између балканских земаља и Централне Европе.

Једна југословенска држава, која би била основана у овом географском оквиру, морала би у првом реду служити великим путевима из унутрашњости и западних делова полуострва за потребе домаћег становништва, а не продирању околних великих држава.

За источни или бугарски део полуострва је вардарска долина скоро без значаја, јер је она од Бугарске одељена Родопским и Осоговским Планинама, које су међу највишим и најмасивнијим пределима полуострва. Осим тога, вардарска долина је на периферији Бугарске; она не привлачи велике економске и трговинске струје Бугарске, које су управљене према Црном Мору или егејским пристаништима, природном излазу маричке долине.

[1] Ја мислим, као и Гђа Њубигин, да су ове саобраћајне везе подређеног значаја и да не могу заменити постојећу везу Морава—Вардар.

[2] Сер Артур Ивнс је први формулисао ову идеју у једном броју *Manchester Guardian*-а за 1915. год.

На против, кад Србија не би постојала, што је привремен случај, и кад би друга држава заузела долину Мораве, као Аустро-Угарска, ту државу би привлачио Солун кроз вардарску долину. Са географског и економског гледишта моравско-вардарска долина је најпотпунија целина Балканског Полуострва; она је одређена да буде област српске државе, чврсте и снажне.

Опис климатских утицаја на балканске народе и њихов начин живота је један од најинтересантнијих делова књиге коју анализирамо. Разликује континенталан и медитерански део, који су у главном одељени линијом од залива Арте до Волоског Залива; осим тога, медитеранска клима превлађује на егејском приморју и на уској зони јадранских обала, нешто промењена продире и у долину Марице. Опис тих климатских зона је дат на основу познатих извора. Он је основа следећих закључака:

Сваки народ мора имати друштвену или националну политику, која је основана на климатским, физиографским и економским карактерима области у којој станује, то јест, области, која одговара његовом начину живота. Словенски народи, који станују на Северу полуострва, су ратарски народи („ploughing peasants“); они су супротност Грка, који су трговци, рибари, морнари, одани медитеранском начину рада и неговању маслињака и винове лозе, а мало погодни за пољопривреду, у правом смислу речи. Средњевековни Словени, који су продрли у Грчку и поново је населили, већином су се јелинизирали; арбанашки усељеници су имали исту судбину. Географска средина не одговара начину живота ових усељеника: они су се морали прилагодити сасвим другим начинима производње; то је узрок што су се јелинизирали насупрот њиховом великом броју. Обрнут случај је код Грка. За њих је веома опасно што су од 1913 год. заузели словенске ратарске крајеве; грчки усељеници се неће прилагодити географској средини ових нових предела.

Арбанаси, који у својој земљи имају доста пространу медитеранску зону, скоро и не станују у њој и не живе медитеранским животом. Повучени у брежуљке и планине залеђа, они се баве гајењем стоке и помало ратарством; својом економском структуром они се не разликују од пограничног српског становништва. По Гђи Њубигин, та економска сродност

Србији ће олакшати да се утврди у арбанским вратницама код Скадра.

Из закључака Гђе Њубигин о Арбанасима може се видети да она неће да уопшти своју тезу, према којој би народи морали бити тачно ограничени на крајеве, који одговарају њиховом начину живота и њиховом главном начину производње. Србо-Хрвати Далмације и далматинских острва су се потпуно прилагодили медитеранској производњи и животу. Међутим, ја не верујем да је начин живота српско-хрватских Далматинаца озбиљна препрека њиховом сједињењу са земљорадничким Србима у унутрашњости.

Шта више, они су сједињени и могу то бити и из других познатих и много јачих разлога. Напротив, случај Кавале, са грчко-турским становништвом и медитеранском културом, није у складу са тезом писца, који би био склон да ову варош придода Бугарској.

Писац се, исто тако, бави и утицајем климе на распрострањеност шума и на култивисање хранљивих биљака на полуострву. Континентална клима северног дела потпомаже жита; кукуруз и пшеница су главне хранљиве биљке. Кукурузу су потребне издашне летње кише; он је у Србији обилнији него у Бугарској, чији источни део има понтијску климу, као Јужна Русија. Из истог разлога је пшеница распрострањенија у Бугарској, нарочито у источном делу. Али су жетве у Бугарској у много већој опасности због летњих суша, него што је случај у Србији; оне су, осим тога, изложене врло великим годишњим колебањима. Предели са модифицираном медитеранском климом, као марички басен на Истоку и мале равнице Скадра (Задрим и Забојана) на Западу, одликују се мешавином медитеранских биљака и жита; у последњим двема равницама се гаје жита, винова лоза, маслине и т. д. У Бугарској свиње и шљиве немају толико велики економски значај као у Србији; с друге стране је извоз оваца у Турску много већи него извоз из Србије. Према Fischer-овом делу писац је описао живот српског сељака; при своме цитирању он га исправља и сумња у његову тачност. Тај опис је заиста погрешан и требало би га, при новом издању, избацити из ове добре књиге.

На крају могу навести неколико тачних примедаба о балканским народима. Писац с правом каже, да је српско-

бугарски антагонизам био „већи између културнијих особа оба ова народа, него међу сељацима“ (стр. 139.); да су „the outsiders which has often expressed himself as an eager partisanship of one race“ [1], па чак и европске канцеларије, са сличним расположењем, много допринели заплетености балканских питања; да је у Македонији, нарочито са стране Бугара, чињена „она нескрупулозна употреба цркве и школе као агената национализације“ (стр. 131.); да „несретна Македонија није мање патила од супарништва суседних држава него од самих Турака“ (стр. 110.); да Арбанаси нису ни онолико дивљи, ни онолико витешки, као што су представљани према разним политичким укусима. Гђа Њубигин је одлучно противна арбанашкој аутономији, коју је предлагала Лондонска Конференција 1913 год.

Писцу вредности и знања гђе Њубигинове не може се одрицати право да даје свој суд о садашњој политици Србије, „which has not yet displayed great political capacity though she has shown what almost amounts to military genius“ [2] (стр. 235.).

Србија је претрпела јединствену катастрофу. Све што је за сто година слободног живота стечено, опустошено је и опљачкано, нарочито са стране Бугара. Скоро четвртина становништва је пропала у току рата због болести и других зала, која су пратила српско повлачење кроз Арбанију. Патње становништва, које је остало у Србији и Црној Гори, страховите су и не могу се описати, а моралне патње избегличког становништва су скоро исто тако тешке. Многи од најпросвећенијих људи Западне Европе: Lord Curzon, Carson, Seton-Watson, A. Gauvain, Humbert, Finot и други, веровали су да се могла избећи ова катастрофа. Доказано је, да су са свих страна прављене погрешке. Ми смо с тога пуни бола и горчине. Али је веома тешко судити о српској политици и политици савезника, а да се то дубље не мотивише. Томе није данас време.

При свем том, ја се не слажем са писцем да је српска политика, коју је она осудила, морала неминовно по-

[1] Странци, који су се често сами показивали као ватрене присталице једне расе.

[2] „Која још није показала велику политичку способност, мада је показала нешто, што скоро одговара војничком генију“.

тицати од наше „peasantry“ (сељаштва), од једног народа „of land-cultivating peasants“ (ратарских сељака). Српски народ се ослободио скоро без туђе помоћи; он је створио државу, која се одржала, која се повећала поред свих неповољних спољашњих околности; он је показао стварнога напретка у свима областима, а нарочито на моралном и интелектуалном пољу; његов економски полет био је врло знатан.

Две речи при закључку, о „орографској мапи балканских области“, која је брижљиво израђена: у карти тога размера није се могло унети више орографских црта, ни учинити бољи избор имена.

Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског Полуострва[1].

Ниједна од досадашњих етнографских карата Балканског Полуострва није ни приближно тачна, нарочито у спорним областима. Највећи њихов број, етнографске карте балканских аутора, несумњиво су шовинистичке. Има и две три руске етнографске карте које су израђене или према руским политичким плановима или на основу непотпуних обавештења. Друкчије стоји са етнографским картама европских аутора, изузимајући, разуме се, оне који су радили етнографске карте по иницијативи и жељи балканских држава. Остали аутори тих карата утврдили су доста тачно границе између балканских Словена с једне, а Грка, Турака, Арбанаса и Аромуна с друге стране; даље су већ у главном доста тачно означили и међусобне границе између последњих т. ј. Несловена. Највише греше при издвајању Турака и Арбанаса; затим при разграничавању македонских Словена и Грка. А ниједан од тих аутора није знао српски и бугарски или мало, и ниједан се није бавио проучавањем етнографских особина ова два народа. И зато су од Ami Boué-a преко Kiepert-a, Weigand-a и других установљене нетачне границе између Срба и Бугара. Особито се нису умели наћи у прелазним областима између ова два народа, као што је Македонија.

[1] Срђ 1907. год. Дубровник, и на италијанском, у публикацији Конгреса италијанских географа те године.

Аутори страних етнографских карата нису дакле имали довољно поузданог материјала. Али је осим тога погрешна и основа према којој су карте радили. Нема до сада ниједне карте која би била израђена на чисто етнографској основи. Тако је на пр. Ami Boué први колорисао Македонију бугарском бојом, поглавито стога што је чуо да се македонски Словени зову Бугарима а није, као странац, схватио смисао тога имена. Ја мислим да је исто тако с мало разлога Dr. J. Müller назвао све Словене битољског вилајета Србима. На другом сам месту дао критику Hahn-ових података и Kiepert-ове карте која није израђена, у колико се балканских Словена тиче, ни на основу језика, ни на основу других каквих етнографских знакова[1].

Јасно је дакле да данас нема етнографске карте, која би задовољавала научне погодбе и која би могла послужити као основа за процену националних аспирација. Нарочито не у погледу односа између Срба и Бугара, између Грка и балканских Словена а гдешто и између последњих и Арбанаса. То ће се још боље видети из даљег излагања. Зато држим да треба предложити италијанском Географском Конгресу да се започне посао на изради чисто научне, на чисто етнографској бази основане, нове етнографске карте Балканског Полуострва. Нарочито би се чланови Конгреса могли још сада споразумети о принципима и методама по којима треба ову карту израђивати; затим би можда могли да установе Одбор стручњака, којима би се поверила израда карте. Ја ћу о првим двема тачкама, о принципима и методама, изнети неколико напомена које би могле послужити као база за дискусију.

О принципима.

За несразмерно већи део Балканског Полуострва морају се народи издвајати према етнографској основи у познатом смислу. Тако се могу издвојити одмах шест седам народних група: Срби (с Хрватима), Бугари, Арбанаси, Турци или праве Османлије, Власи или Аромуни и напослетку Талијани у западној Истри и у Трсту.

Али има области Полуострва где ниједан од поменутих

[1] Проматрања о етнографији македонских Словена. Београд 1906. стр. 42—45.

етнографских знакова није довољно јасан или није довољно прегнантан, тако да треба нарочита и врло пажљива студија свих поменутих знакова па да се одреди основа према којој би се класификовала популација. Тако је у областима под Турском религија истављена на прво место. Позната основна црта Корана и Ислама, да разликују правоверне и бесправну рају, знатно је истиснула национална осећања и национална обележја, нарочито у Македонији и у једном делу Старе Србије. И једино ако је црква имала националну боју (као што има Патријархат грчку или Егзархат бугарску), и народ се је према имену цркве називао. Кашто могу да преваре и сепаратистичке тежње и локална боја популације. У много случајева је утицајем националистичких пропаганди сакривено или избледело право етнографско обележје популације. Напослетку је где-где утицај државне турске власти и опште несигурности такав, да је згодно и корисно да се популације извесних области, нарочито исламизирани или арбанизовани балкански Словени, називају Турцима или Арбанасима. Ти у правом смислу спорни етнографски случајеви биће јаснији по овим примерима.

У Македонији на пр. главну масу и већину становништва чине македонски Словени; затим има врло знатан број Турака, доста Грка на Југу и нешто мало Влаха или Аромуна. Већ код словенског македонског становништва нису сасвим чиста етнографска обележја, и оно се не може несумњиво уврстити у Србе или Бугаре. Можда их је најбоље означити неутрално, као македонске Словене или можда као Србо-Бугаре. То је народ у стварању. Главна маса македонских Словена, народ у правом смислу, нема ни српско ни бугарско национално осећање и свест. Језик је изгледа у неким крајевима ближи бугарском, као на пр. у Малешу, или је сроднији са српским, као у северном делу Македоније. На то је јако утицао географски положај или сродство тих делова Македоније са правим српским или бугарским националним језгрима. Али за осталу већу област Македоније није поуздано утврђено, да ли је становништво српског или бугарског језика. Практично је врло важно, да се ти македонски сељаци могу споразумевати и са Србима и са Бугарима.

Питање даље компликују ови утицаји. Постоје националне и верско-националне пропаганде и неке од њих деценијама

намећу Македонцима, нарочито македонским Словенима, своју националну свест; затим им у том смислу обрађују језик и мењају обичаје (на пр. забрањивање крсног имена). Зато држимо да овакве области не треба означити само као српске или само као бугарске, већ треба издвојити оно што се поуздано може тако означити а остало обојити неутралном бојом.

Али у Македонији има и других тешкоћа. У јужној и западној Македонији осим правих Грка има знатан број Словена који су у различитим стадијумима јелинизације. Неки од њих знају више или мање и грчки језик, и често кажу да су Грци и онда кад знају само неколико грчких речи. То је дошло поглавито утицајем грчке цркве или Патријархата, онако као што се Словени, који су под бугарском црквом или Егзархатом, зову Бугарима. Научно се мора у оба случаја елиминирати религиозни моменат и име којим се они због тог момента називају. Али се можда морају јаче јелинизирани Словени, који и грчки говоре и осећају се као Грци, тако и на карти означити и обележити засебном бојом. Биће потребно и оне с почецима јелинизације неким засебним сигнатурама одвојити од осталих. На послетку се исто тако мора поступити и са оним македонским Словенима на којима се осећају утицаји српске и бугарске пропаганде; и њих евентуално различним сигнатурама обележити. Али главну масу македонских Словена није ниједна пропаганда толико афицирала, да је у њима могла створити чврсту националну свест. Шта ће од ових Словена бити, којој ће народности припасти, зависи од доцнијих политичких и културних утицаја.

Слични су односи између Срба, Арнауташа и Арбанаса у Старој Србији, нарочито у областима око Пећи, Ђаковице и Призрена. Овде поред чистих Срба, и поред чистих Арбанаса који су досељени из Малесије и од Мирдита, има и већи или мањи број тако званих Арнауташа. То су арбанизовани Срби, често арбанизовани у најновије време. Говоре и српски и арбанашки, али су мухамеданци и носе арбанашку ношњу. Међутим многи од њих знају да су српског порекла. Има на послетку крајева, као између Скадра и Ђаковице, где сада нема Срба, али има поарнаућених Срба или Арнауташа, поред правих Арбанаса. За призренску област има драгоцених података о поарнаућивању и о Арнауташима код старијих путника, нарочито код Руса Јастребова. Можда и код ових Арнауташа

зависи од даљих политичких и културних утицаја да ли ће се вратити Србима или ће постати потпуно Арбанаси. Према томе држим да их не треба обележити ни српском ни арбанашком бојом, већ неутралном или нарочитим сигнатурама.

Познато је да има исламизованих Срба у Босни и Херцеговини који се зову Турцима, затим има исламизованих Словена: Помака, Торбеша и Читака у Старој Србији, у Македонији и у Родопима. Истина међу овим исламизованим Словенима има знатних разлика. Исламизовани Срби Босне и Херцеговине не знају турског језика, говоре само српски; осим тога се код њих у најновије време јавља свест о народној заједници са Србима и Хрватима, и ако још спорадично. Међутим исламизовани Словени осталих области (Помаци, Торбеши и Читаци) говоре поред српског или бугарског језика често и турски; један део њихов зна само турски. Те разлике између исламизованих Словена морају се представити на етнографској карти.

У неколико је друкчије са јелинизованим Тоскама јужне Арбаније, који истина говоре и грчки и арбанашки али су православне вере, примили су грчку културу и већином се осећају као Грци. Ипак се и они на правој етнографској карти морају означити као јелинизоване Тоске.

При изради етнографске карте мора се дирнути питање о Србима и Хрватима. Нико не сумња да су они етнографски један народ, који има у главноме не само један говорни језик, исте психичке особине и готово исте обичаје, већ и потпуно исти књижевни језик и заједничку литературу. Процес асимилације ова два историјски и политички још раздвојена дела истог народа иде сваке године у напред. Али има и извесних разлика. На првом месту два имена. Даље су различних конфесија, православне и католичке, ма да у Далмацији и дубровачкој области има извесан број католика међу интелигенцијом који се зову и осећају Србима. С вером је у вези и латиница, којом се Хрвати служе, док се Срби служе ћирилицом. Напослетку Хрвати су имали и засебну историјску прошлост и историјску индивидуалност. Ипак, пошто су Срби и Хрвати етнографски једна целина, морају се означити једном бојом; али због истакнутих разлика, ваља можда на етнографску карту унети и засебну сигнатуру за Хрвате.

Картографске методе.

Из изложених принципа излази да морају и картографски начини представљања на новој етнографској карти бити друкчији од досадашњих етнографских карата Балканског Полуострва.

Осим боја за поменутих седам народности Балканског Полуострва, несумњиво се морају засебним бојама представити још и:

Македонски Словени;

Арнауташи или Арбанаси српског порекла и

Јелинизоване Тоске, евентуално и јаче јелинизовани македонски Словени.

Теже је представити народносне прилике у областима мешовитог становништва.

На Балканском Полуострву и у областима српског народа изван Полуострва има три области особито измешаног становништва. Тако у јужној Македонији живе македонски Словени од све три партије: бугарске, српске и грчке, и са различитим врстама и на различитим ступњима асимилације; затим Турци, Грци и Цинцари или Аромуни. У оном делу Старе Србије, који је између српске границе, Шар-планине, и Проклетија, има Срба Арнауташа, Арбанаса и нешто Турака; осим тога међу Арбанасима има и мухамеданских и католичких. На послетку у јужној Угарској, особито у Банату, живе измешано Срби, Мађари, Власи, Немци.

У све три области је становништво тако измешано, да су ретке веће оазе једне народности. Често су села разних народности једно поред другог, а није редак случај да у једном истом селу живи више народности.

Према покушајима које сам чинио, етнографске прилике ових мешовитих области могле би се прецизно представити тек на карти размера 1 : 200.000. Али, ако би се на карти истог размера представиле и области једноставног и чистог становништва, онда би већи део карте био врло монотон, просто обојен једном бојом. Израда и едиција те карте врло би скупо стајала. На послетку да поменем да за неке области Старе Србије и за крај од Ђаковице до Скадра немам података за свако село. Ту се дакле не би могао ни извести прецизан распоред народа на карти 1 : 200.000. Исти је случај

и са извесним крајевима јужне Македније. Ако би се етнографске прилике Балканског Полуострва ипак хтеле представити на карти размера 1 : 200.000, онда би требало претходно извршити детаљна испитивања поменутих области. Али би боље било та испитивања публиковати као статистичке таблице.

Сада је згодније да се изради што верниja карта мањега размера, која би у главним цртама представила етнографске прилике Балканског Полуострва. На таквој се карти не би могло становништво поменутих трију мешовитих области представити по селима односом у коме је по селима заступљено, већ би се израчунао однос између појединих за мање крајеве, па би се тај однос неким шематским начином предствио. Могла би се употребити метода обојених појасева различне ширине која је одређена бројем појединих народности или група становништва које су у процесу асимилације. А могла би се место ове методе употребити метода тачкица.

Етнографске прилике Балканског Полуострва дају се у овом смислу представити довољно јасно на карти 1 : 1.000.000.

Изабрао се ма који од ова два размера, потребно је поред боја за народности и за народне делове који су у процесу асимилације, увести и нарочите ситне сигнатуре за религије, конфесије и утицаје школских пропаганди.

*

Етнографска карта израђена на основу изложеих принципа и метода тачно би фиксирала данашње стање балканских народа, њихове прелазне појасеве и различне ступње асимилације. Њоме се не би на силу и шовинистички решавала питања оних области где су етнографска обележја и национално осећање народних маса флотантни и у стварању. На против, били би фиксирани народни делови који нису формирани, сада се формирају или ће се тек у будућности формирати, а остаје да доцнији развитак и догађаји пресуде којој ће од околних држава и народности те територије припасти.

Српско-хрватска терминологија и номенклатура

I.

Прилог географијској терминологији нашој[1].

Терминологија је научна код нас на добрим ногама мало не у свима наукама, које имају за свој предмет наш народ, земљу и њене производе. Па и онде где је слабија, обезбеђена је с те стране, што се код нас ишло и иде најпоузданијим путем, истражују се народни називи за све о чему се и народ бави и што се код њега може наћи. На географској терминологији се сразмерно мало радило, па и међу оним терминима, који су унесени у књижевност, има их које разни писци различно употребљују, а придају им често и сасвим супротна значења. Такав је на пример случај са термином *коса*. Она је изједначена са венцем, „венац или коса“, или са падином („коса или падина или страна“), или има оба ова значења, па и значење ланца. Такви су нерашчишћени термини и теснац, клисура, ждрело итд. Па и термини: повијарац, чот, кик итд. или су недефинисани или различно дефинисани, а има географских облика и предмета, за које још немамо добрих назива. Није се на оном ступњу као у ботаници, где имамо народне називе готово за сваки део биљке и за облике делова, а, ако игде, у географији је тачна и потпуна терминологија од највећег значаја. Због те потребе и важности и појавио се покрет, да се термини тачно дефинишу, тако да при помену њиховом створимо у духу и слику предмета. На Конгресу геолошком 1885. год., усвојено је да се изради упоредни

[1] Ђачки рад, штампан у „Просветном Гласнику“ свеска за децембар 1887. и јануар 1888. год.

речник географско-геолошких термина на свима језицима, и изишао је на шпанском и француском језику: Ensayo de Dictionario geographico-geologico. Да би се код нас почело радити на томе, покушао сам изнети у овоме чланчићу оно што знам новога о географским терминима, као и посведочити или одбацити неке од уобичајених.

Брег и брдо. — Најмање су узвишице или најмањи делови орографски: *брежуљак* или *хум (хумац, ћувик)* и *брег*, и разликују се од *брда*. Не разликују се висином, јер оба могу бити једнако високи, али је брдо шире, плећатије и дуже. Увек се инстинктивно одвајају та два појма. У планинским крајевима Шумадије свако село има своје брдо, по којем су размештене сеоске куће, и никад се за њега неће рећи да је брег. Тако Чумићко Брдо, Опленац над Тополом, ваљевска брда: Словац, Врховине итд., Топчидерско Брдо, називају увек брдима. Градац подрински, облика главичастог, не зову никад брдом, већ брегом. Тако и Кик бадањски у Јадру. И Црногорци за своје „седморо Брдах", не кажу никад да су брегови, а у V књ. народних песама помињу се брда као широка и пространа: „и широка Брда пријеђоше", „и петије Брда широкије".

Према томе могли бисмо их овако разликовати: брдо је гломазније, веће и махом тешње везано са околним масивом, брег је мањи по пространству и више или мање осамљен; код брда су две стране, које се стичу у грбину подуже пружену, код брега нема грбине, а падине се при врху сужавају или ода свуд подједнако или на разне начине неправилно, те му дају различан изглед; код брда може бити и више испупчења на грбини, — врхова, код брега само један.

Делови брда и брега. — Значење подине и страна познато је. Горњи део, где се стране састају, зове се код брда *грбина*, код брега *врх*. Део од врха или грбине па до подине, ако је положитији, зове се страна или падина, а ако је врлетан и стрменит или ако се окомице спушта: *врла страна, литица*. Ређе се као термин за врлетне стране брега употребљава реч *обронак*. У Белој Цркви (Подриње), падину брега на левој обали Басташице зову и Врлом Страном и Литицом. Колика је успртост и стрменитост види се по томе што се

ту стене осипају и суљају, те граде местимице *тоцаљке, точила, плазајице, жлебнике.* Зову овакве стрме стране још и *стрмен, врлет, врљак* (пиротски округ), али ти термини не означавају само страну брега, него у опште врлетно место. А ако туда води сеоски пут зову га *стрмац, стрменик* (Постење, Козјак у Подрињу).

Облици брда и брега. — На облик утичу: геолошки састав земљишта, висина, до које се оно уздиже, јер се тиме мења разорна снага атмосферилија, и већи или мањи нагиб слојева. Ово су пасивни елементи, који одређују правац и јачину активних, и служе само као подлога на којој се врши дејство њихово. На пасивне дејствују силе, које растварају, дробе и троше стене, дакле хемијске и механичке, и односе одломљене и растворене делове. Вода дејствује најенергичније од свију својим и механичким и хемијским (поглавито CO_2-ом) дејством за то, што се то дејство непрестанце обнавља и утиче веома дуго. Биљке дејствују хемијски органским киселинама, које корен лучи, затим са CO_2, којега издају при труљењу, а механички — растењем корена, који продире у пукотине и раздробљава стене. Измене у температури дневној и ноћној, које се осећају у дубини од 1—2 м., и годишње, које се осећају на 20—30 м., утичу на ширење и скупљање стена, те се граде пукотине. Нарочито јако дејствују промене у температури, комбиноване с водом, јер се вода смрзне у пукотинама, и лед својом већом запремином распрскава и оброљава стене. Ова дуства која се називају денудацијом, у вези са првима, стварају из масива планинских многа брда и брегове и дају им разноврсне облике (у колико нису еруптивног постанка). Ево неколико таквих облика.

Главица. — Или је засебан брег или врх на венцу и повијарцу. У првом случају при основи широка, падине или стране правилне, стрмијега или блажијега нагиба, а врх или завршкаст или поширн. Такве су главице, које се издижу у равници, или су без орографске везе са околином, као Главица при утоку Поречке Реке у Дунав, Осоје, брег поред Дрине, испод којега тече Грачаница, Велики Градац, поред Јадра итд. Главице на венцу изгледају као оглавак. Облик им се не види потпуно, јер им је један део у венцу, а стране су тога венца махом стрмије од страна главице. Има неколико таквих главица на Влашићу, у Дивостину (крагујевачки округ):

Велика и Мала Главица, Мали Градац и Остењак у Подрињу, Главица изнад Врела Штирина итд.

Карактеристично је и за једну и за другу врсту главица, да се код њих *већином* није изребрио го камен, већ су покривене живицом (орницом) и мртвицом.

Чот није самосталан брег. Он је последњи изданак на планинском венцу или повијарцу. Разликује се од другога облика главице, што се много мање диже са венца и што је завршкаст. Гучевски венац почиње од Кулишта па се завршује Камом и Чотом. Овај је Чот последњи повећи вис на венцу гучевском. Чот је и Курвин Град на Селичевици код Ниша, Велика Видојевица на повијарцу Видојевици и т. д.

Кик. — Од неколико брегова, које зову киковима и које сам видео, најбољи су представници његови: Кик под Тројановим Градом (Цер) у Текеришу, Кик на Борањи, котрашки и Кик у Бадањи; и сељаке око овога кика зову Кичанима. Овако бисмо га дефинисали и разликовали од чота и главице: И он је испупчење на брду, дакле налик чота и другога облика главице, али је јаче извучен, изнесен изван остале масе и оштрљастији од чота и главице.

Ако на брду има пољаница или заравањак, и ако су му падине благе и положите, зову га: *плеħ, плоча.* На повијарцу, који почиње од Биљега и костајничког Виса, код главе Штирине, има таква Плеħ.

Главица, чот, кик и плеħ или плоча, сви су више или мање покривени и обрасли. Код облика рељефа, које ћемо сад прегледати, чуке или кика, чукаре, хрида или хридине, зуба и носе избио је каменити костур. Они су већ представници кршевитих облика.

Чука је завршкаста, и ако је каменита и голетна; с једне се стране полако и поступно издиже, а с друге има стрменит одсек; у Источној Србији и пиротском округу такав облик зову *глама.* Код *чукаре* је део над стрменитим одсеком још више изнесен и састоји се од кршних и често оштрих стена. Ако су чукаре на брду, онда је њима каштo назупчена цела грбина. Чуке су обе Вршке Чуке: В. и М., и оне су овде изданак на повијарцу, што се пружа од Иванове Ливаде на Север. Много таквих чука има у књажевачком округу. У Високу, где Стара Планина улази у Србију и повија се к Се-

веру, има више чука, од којих су понајвише Голема Чука и Три Чуке, одмах иза Миџора. — Чукаре котрашке, које се виде из Страгара, као зупци код тестере поселе су целу грбину.

Источна Србија, јужно од Стола, одликује се чукама и чукарама онако исто, као Шумадија таласастим брдима и главичастим бреговима.

Хрид или *хридина* је веће брдо, свакад широко и плећато, страновито и каменито. Нарочито му падине имају каменитих *обронака*, а грбина му може бити покривена и обрасла. Овакви су хридови у Горњој Буковици око Баурића (Подриње)[1].

Називи зуб, нос, стијена, кам (камик), такви су да им није потребна одредба.

Имамо врло згодних термина за појаве крша (карста).

Вртаче и *звекаре. Стромор.* — Само по кречњаком земљишту, па било ма које висине, има левкастих дољача, чији се пречник смањује са дубином, а по величини варира од 5—6, па до десетине и стотине м. Оне су застрте родном живицом, а обрасле или травом или засејане кукурузом, као у Подрињу. У источној Србији зову их по негде *пропазинама* (књажевачки округ). У ужичком округу зову их *поникваама* (отуда и планина Поникве). Има их много у кретацејском терену у Подрињу испод Влашића, и зову их *вртачама*[2] и *звекарама.* Управо цео се тај терен састоји из вртача, често врло великих и правилног, левкастог облика. Доњи део њихов, којим вртача стоји у вези са подземним каналима, зову, у Сипуљи (Јадар) и осталим селима под Влашићем, *стромор.* Има их са *затвореним стромором* и то су *вртаче.* Оне су или безводне или у њима има воде до позног лета. То су *језерца* и *локве. Ако је доњи део, стромор, отворен зову их звекарама*[3] (Костајник, Коренита, Тршић), јер камење, које се у њих отисне, скаче дуго кроз канал у кречња-

[1] Вук у „Рјечнику" има само једно значење за хрид или рид: Тер се мење низ високе хриди (стене).

[2] Вртача у Срему значи вртлог (Вук у Рјечнику).

[3] У стромору једне звекаре у Коренити крили су крупније бакарно посуђе за Турака — тако је велика и дубока.

ку те звечи и одјекује. Стромор је код њих донекле вертикалан, за тим иде у страну на таване, али све на ниже; на много је места готово прегрђен, те има изглед вертикално распоређених соба или ћелија.

Ако је вртача пространија и има један или више стромора, зову је *дољачом*. Заравањ, на којем има много вртача или поникава, зову *вршања* или *пониклица* (Хомоље, Подриње).

Неке су вртаче такве да изгледа да су скоро створене или да су још у стварању. Тако у Сипуљи неке су неправилне и пуне неравнина, те се чисто види, да је кречњак подземнога канала скоро попустио, сурвао се, а с њим и партија земљишта над њим. Има вртача или пропазина, у којима се и преко лета одрже снег и лед, и то су *леденице*. Таква је Леденица на Тупижници. Њен отвор је одозго ужи, а унутрашњост много шира; изнутра је дели на двоје један, истурен у напред слој кречњака. Дубоке су, докле се може слазити, 12 м. У горњем делу има пукотина, кроз које капље вода, а доњи, који има вертикалне зидове, пун је снега и леда.

Вртача има и по осталом кречном земљишту Балканскога Полуострва. Најбоље су проучене истарске и крањске, где их зову *долинама*. Тамо су развијени сви облици крша: долине, бездањице, пећине и други подземни канали. Особито је занимљив с те стране предео између Љубљане и Ријеке. Босанске и далматинске планине су продужење хрватско-крањскога крша[1]; то доказују факта и геолошка и орографска. Отуда се и овамо налазе врло лепо развијене вртаче и остали појави крша[2]. У Црној Гори констатовао их Тице[3] у кречњаку тријаском и кретацејском и доломиту. Готово сва је Црна Гора од кречњака, осим партије палеозојских шкриљаца око Комова (Кучког и Васојевићког); зато има вртача, негде врло пространих, које зову *пољима*[4]. Због оскудице роднога зем-

[1] Мојсисовић : *Grundzüge der Geologie von Bosnien-Herzegowina, p. 181.*

[2] У хрватској књижевности, поред поникава, постоје још два термина за вртаче: *долац* и *свршак* (Клајић. Природни земљопис Хрватске стр. 99 и 114.). Овај последњи термин изгледа да је превод, јер Немци и Французи зову вртаче *Trichter* и *entonnoir*.

[3] *Geologische Uebersicht von Montenegro, p. 94.*

[4] Ровински: Очерки Черногорья у Журналу руског министарства просвете (часть: CCXII за 1880. год.).

љишта, оне су код њих обделане, као у осталом наше под Влашићем.

Пећине, пештере, спиле, дупке (Канина Дупка у Кожељу књажевачком). — Има их у земљишту кречњака, доломита и гипса. Код нас их има у кречњаку, а највише их је и најлепше су развијене у источној Србији. Тамо су: Преконошка, Лазарева у Злоту, Сићевска Пештерина, Орловица, пећине у Вратарници (Безет и Бездан) и т. д.; а у западној: Пећина у Петници, Таташница у Подрињу (Горње Кошље) и т. д. Улаз у пећину или отвор, којим она стоји у вези са спољашњошћу, зову *уста* (Подриње).

Преконошка је једна од најзанимљивијих наших пећина. Налази се испод крша, који се издиже над њом око 100 м., а дугачка 400 м. и искићена сталактитима и сталагмитима.

Има их, које су *понори,* јер реке нестаје у пећини, као што бива са Сврљишким Тимоком у Пандиралу; или су *врела,* јер вода извире из њих као цела река, као Црна Река у Кривом Виру и Бања у Перућцу (ужички округ), Сврљишки Тимок у Перишу, где и осим пећине из које избија Тимок, има пештера које се зову: Вадивода и Пештерина. Даљи су примери таквих пећина, из којих избијају врела: пећина из које истиче Црнољевица под Плешем, Љиг, Чемерница, хомољски Бук. И Мали и Велики Пек имају своја врела и поноре. М. Пек протиче кроз тако звану Радину Пећину.

Назив спила чује се у западним нашим крајевима, помиње се и у песми: и полетну с ђевојчицом у те *спиље* камените.

Сухаје или *сушице* су речице и потоци, који теку кроз кречњачко земљиште, и у којима вода пропада кроз жљебове и пукотине, те им је и корито безводно и суво све више што се иде ближе ушћу, а за време суша и цело. Код њих вода ретко застане и на вирове, и ту је нема.

Да наведемо неколико примера из Србије. Прљитска Река, која извире испод Вршке Чуке и утиче у Тимок, изгуби воду у својем току, јер протиче кроз кречњачку клисуру. М. Шашка, која се улива код Вратарнице у Тимок, за време суша изгуби воду при ушћу, јер тече кроз клисуру од кречњака; у осталим деловима корита има воде, пошто је терен од кристаластих шкриљаца. Велика Тисница и поток Пераст у Хомољу имају готово целога лета довољно воде у горњем току,

а у средњем и доњем никако; ова вода понире кроз пуконите[1].

Има их и по осталим нашим земљама и истога су карактера, као Сушица притока Зетина, Сушица, која тече кроз Гробничко Поље и утиче у Рјечину код Ријеке и т. д.

Губи се и вода речица *понорница* или *пониквица*, јер је нестаје у вртачама и понорима. Тако на Бељаници Речке пониру под стене; такве су и Тиквице и т. д.[2].

Бук. — Ако вода у својем току удара о стене, разбија се о њих те хучи, зову бук. Стене могу бити или по средини реке или ближе обали, а налазе се ту, или што вода не одадире подједнако подлогу, или што су се стене са обала сурвале у реку и препречиле јој ток. Тако има букова у Дрини око Горње Буковице, на Дунаву испод Добре, на Сребрници под Рудником и т. д.

Скоковац. — По дубодолинама између коса, у горњем току својем, вода на различним местима дуби корито више или мање према чврстини материјала, те тако негде остају одсеци низ које пада и разбија се о стене. Тај факат што има водопада, ма у којем облику, показује да је то недовршена ерозиона долина, да се још ствара. *Ако је висина са које вода скаче мања, и ако вода пада са степенице на степеницу, зову скоковац.* Такав је скоковац на Жеравињи у Тршићу; где је највећи скоковац, корито реке ижљебљено је у самом кречњаку. На Жеравињи има четири степенице, са којих вода пада; испод последње степенице налази се вирић или *вилиман*, који је вода издубила. Висина све четири степенице износи 5—6 м., а појединих 1—2 м.

Има бујних планинских потока, код којих је пад напрасит на више узастопних тачака — имају много скоковаца. Такав је поток Скоковац, који са Сиговом Водом гради речицу

[1] Друкчије су *мрштаје* (поред Дрине *стараче*). То је напуштено корито или рукав речни, који се од данашњег корита обично одваја на *окукама* или *обавштима*, и који се испуњава само приликом великог поводња. Ту сада често вода излази из корита и гради отоке или *расшоке*. Зову их тако поред Тимока и Мораве. Такве су мртваје и Језава и Ресавчина.

[2] Г. Драгашевић побројао је понорнице у Хомољу. „Гласник уч. др." књ. XLIII.

Будимлију, притоку Штирину. Такав је и јаребички Скоковац, повећа притока Јадрова.

Ако су степенице код скоковца дотле испране и однесене, да је заостао само јачи нагиб, онда водопад прелази у последњи стадијум развитка — *брзаке, брзице, брскуше,* код нас врло честе код мањих планинских река, а има их и на Дрини, Морави и Дунаву.

Поред ових постоји у Хрватској и Далмацији и термин *слап,* који је код Клајића[1] овако дефинисан: „Кадкада се корито гдекоје ријеке, особито у горњем току, острмљује, те вода не може више тећи обичним током већ се брзо руши са високе стијене дубоко и силно у ниже стране. Такве појаве зовемо *слапови*". С оваквом се дефиницијом слаже и слика пада Слуњчице код Клајића[2] и опис тога слапа од А. Ткалчевића, јер он вели да се Слуњчица разлије, и „пада у задњем реду на двадесет и три мјеста у 18—20 м. нижу Корану". Па и слап Цетине, који се зове „Велика Губавица", и који је добро описао опат А. Фортис, одговара поменутој дефиницији, пошто се и ту „вода сурвава са високе хридине (до 100 м.) уз силну буку и муклу тутњаву". Према овоме код слапа се вода острмљује преко вертикалног одсека. Изгледало ми је да је овакво схватање слапа у супротности са водопадом, који је познат под именом слапа Кркиног, јер је он степенаст и сличан нашим скоковцима, а осим тога вода му при падању издаје шум као код букова, али народ њега и не зове слапом већ, због хучања и бука, „скрадинским буком"[3].

Према томе је водопад или пад воде (chute d'eau, Wasserfall) преведени апстрактан термин, а конкретни народни термини за разне врсте водопада јесу: *слап, скоковац, рипаљка* и *брзаци* или *брскути.*

Планина и њени делови. — Код Карића има ова дефиниција планине: узвишења, која се састоје из више већих или мањих и на разне начине састављених брегова, који се простиру појаче и ширином и дужином и висином, и којима

[1] Природни земљопис Хрватске стр. 264.

[2] Исто дело стр. 269.

[3] Опис „скрадинског бука" С. Миленковића у Природном земљопису Хрватске стр. 273.

је језгро тврдо камење, зову се планине. Код Мишковића је то *гора* или *планина*[1]. Та се два појма и иначе употребљују у књижевности као синоними[2]. Међутим гора је синоним са шумом, а не планином. Може се чути: има горе букове, церове, граничеве и т. д., или у аналогији, кад се хоће да означи честар и зеленило, каже се „као гора“. Даље се чује горовито место, горовит крај, гора не порасте за дан и ноћ, затр' смо гору, горосеча и т. д., све изрази у којима је шума-смењена гором. Код Милићевића и у „Кнежевини“ и у „Краљевини Србији“ гора се употребљује само у смислу шуме. Тако и код Љубише. Јован Миодраговић, који се дотицао тога питања у „Загоркињи“, сасвим одваја гору од планине и употребљује је у смислу шуме. „Планина више значи оно брдо, онај предео, где расте много дрвеће, а није дрвеће“[3]. Шума и гора су му таква два појма, која обухватају дрвеће у маси. Само он истиче још једну разлику између њих, тако, да бисмо гору могли назвати поетичнијом шумом, јер је у њој више дивљачности и лепоте. Отуда је, јамачно, она тако омиљена и у тако честој употреби код наших песника. Вук употребљује ту реч свуда у смислу шуме, само у „Рјечнику“ узима да значи и шуму и планину[4]; можда је ту мислио на њено значење у народним песмама, јер она у њима значи и планину[5]. Судећи нарочито по писцима, који су за то надлежни, а и по својем распитивању и проматрању изгледа ми да *гора значи данас само шуму.*

Сасвим је друкчије у народним песмама и у неким речима и називима старијега порекла.

[1] „Математичка и физичка географија“; кад више брда или бregова стоје међу собом у непрекидној вези, па ма та веза на неком месту изривена и испрекидана била, онда се то зове гора или планина.

[2] Хрватски географи употребљују гору у смислу планине готово увек: Матковић у „Земљопису“ и у делу „Хрватска и Славонија у својих физичких и душевних одношајих“, па и Клајић у „Природном Земљопису“.

[3] Загоркиња с. 8, 9 и 10.

[4] Управо има три значења: 1. Das Gebirge, mons; 2. Der Wald, шума; и 3. горска болест, гора, горица.

[5] Даничић у „Рјечнику из књижевних старина“ има за гору значења: mons, silva. Наводи примере најпре за mons, па онда за значење silva и додаје: Лако може бити да је тога значења, т. ј. значења silva, и на ком горњем мјесту.

Као *планине* (Вукова дјела I. дио) помињу се: Голеш, Рудник, Мироч и Урвина (Рило)[1], и као *горе:* Гаревица и Романија. И Романија није врло пространа и висока, а наша Гаревица, на коју се по свој прилици овде мисли, само је један огранак Рудника 2—3 км. дугачак а обрастао густом шумом. У „јуначким пјесмама новијега времена о војевању Црногораца" *планине* су: Шара, Ком, Острог, Веруша, Гарач Котич, Ловћен, Јаорје, Омутић, Бабјак, Орља, Румија, Кривача и Јаворина (босанска), а *горе* су Бухавица и Планиница, мале планине од месне важности.

Речи подгорје и загорје, које су или предеона имена или се иначе у песмама употребљују, па и особна имена, Гојна, Јелова, Мокра и Црвена Гора, сведоче да је гора обухватала, а и сад у тим особним именицама обухвата, не само шуму, већ и рељеф.

Има доста примера из којих се види да гора у народним песмама, и то врло често, има значење шуме. Да наведемо само неколико. Тако у „јуначким пјесмама новијега времена о војевању Црногораца" таква је употреба обична и честа: Покрио га *гором* и травицом. — А ко пушти робље црногорско, да утјече у *гору зелену* и т. д. Или у „Обичајима" стр. 224. налази се неколико стихова: Листај *горо,* кукај кукавицо, нек се чини ора за хајдуке... и стр. 231., свако чедо умућкава и по *гори* свако дрвце... У старијим песмама има такође потврда оваквоме значењу горе. Бојна копља ка' но *гора чарна*... Вије колом као вијор *гором*... Сјају му се токе кроз бркове, као јарко кроз *горицу* сунце и т. д. Врло су чести примери, у којима се не зна јасно и разговетно, да ли гора значи шуму или планину: Кад су били *на сред горе чарне,* ал' у *гори* Динар Бањанине... или лов се лови по *„гори зеленој",* а иде се и „у лов, у планину"... Оде Марко *гором* певајући и т. д. Али је много вероватније, да се и овде мисли на шуму, вегетацију, а не на рељеф. И епитети зелена и чарна упућују више на вегетацију.

Дакле гора у народним песмама значи и *шуму* и *планину.* Али значење шуме у народним песмама превлађује; за то што је оно данас и једино, не треба гору у значењу планине уносити у географску књижевност.

[1] Драгашевић: Археолошко-географска испитивања у „Гласнику".

У Јеловој, Гојној, Мокрој и Црвеној Гори, јасно је да име долази од врсте шуме и особина њених; овде је одећа шумска преузела и значење подлоге. Тако је и код Фрушке и Црне Горе[1] шума или гора јако падала у очи, па им је од ње и име дошло. *У оно четири конкретна примера из народних песама, гора не означава никад велика узвишења, већ увек омање масиве.* У њима је гора или шума могла дати изглед и физиономију масиву, била је нешто најважније, што привлачи пажњу, те се и зову горе: Гаревица, Планиница и т. д. И онда је схватљиво за што се већи и високи масиви не називају горама, већ планинама. Код њих влада већа разноврсност, горње суватске партије су голе, и на физиономију и општи изглед утичу и други моменти. За то се Рило, Мироч, Дурмитор, Комови и т. д. увек зову планинама.

[1] Чини ми се да и име Црне Горе долази од вегетације, од шуме, и обрнуто, име Црне Горе иде у прилог овоме мишљењу о гори, у значењу шуме. Неки од наших писаца као Д. Милаковић (Историја Црне Горе стр. 6. и 66.) и Г. Дучић у „Гласнику“ (књ. XL стр. 5—7), узимају да епитет црни у Црној Гори долази од Црнојевића Ива. Црна Гора је била саставни део старе Превале или новије Дукље, а још новије Зете, па се тек после Ивана Црнојевића прозове најпре Црнојевом, па после скраћивањем Црном Гором. И ако ово још не би искључивало да гора и у овом случају значи шуму, то се може још боље констатовати овим епитетом црни, ако бисмо само доказали да он не долази од Црнојевића и да има свога основа у изгледу горе. Прво је доказао Г. Јастребов (Податци за историју српске цркве стр. 205—213) изнесавши историјске потврде које сведоче да се она и много пре Црнојевића звала Црном Гором, а осим тога, и ако се она у књижевности помиње под именом Зете, „и ако су књижевници у старо доба волели звати Црну Гору књижевним именом Зета, ипак ово није отимало у народа право звати Горњу Зету вулгарним именом Црна Гора“. Млечићи су је звали Монтенегро и пре Ивана Црнојевића. Па да епитет црни долази од Црнојевића Турци и Албанези, који је зову Карадаг (кара — црна даг — гора) и Мализи (мал — гора, зи — црна), звали би је и доцније по Црнојевићу, и они бар не би морали онако неспретно скраћивати придев Црнојева, да од њега направе појам са свим различан, као што је радио, по мишљењу Дучића, црногорски народ. Јастребов се задржава само на негативној страни овога питања, а вели, да „готово не заслужује пажње“ питање за што је Црна Гора назвата овим именом. Али то заслужује пажње. Познато је да је Црна Гора, до XIV века, била само један шумовити крај српских земаља, згодан за катуне (отуда име катунске нахије) и за лов (Ловћен) (Ровински: Журнал руског министарства просвете часть CCXII. за 1880. г., Очерки Черногорыя). За то баш изгледа да је правилније оно мишљење против којег устаје

Доњи део планине зове се *подина* или *суподина*. Од подине па на више настају стране[1]. Онај део где се стране састају, зове се *венац*, *било* или *побиље*, а један особени облик венца зове се *гребен*. Код нас су за тај део планине употребљени још и термин: *грбина*, *коса*, *чешаљ* и *хрбат*[2].

Било и венац могу бити или прави или змијугасто изверугани, али су увек поширi, нарочито било; код гребена[3] су се пресекле несиметричне падине планинске, те је без веће ширине, а негде сведен скоро на линију[4].

Венац или било има Цер, Гучево, Јастребац, Јухор итд., а гребен: Немић (Подриње), Сува Планина, Басара, Штрбац, Буковица у Високу итд.

г. Дучић и које се слаже са нашим схватањем горе, а то је да тај епитет црни долази од густих шума које су давале физиономију земљишту Горње Зете и одударале од околине својим црнилом. Није ни чудновато ни необично, као што изгледа Дучићу, што се Црна Гора није прозвала зеленом, ако јој епитет води порекло од густих шума, јер шума, гледана у целини и из даљине, изгледа црна а не зелена. Па и у народним песмама помиње се *чарна и црна* гора. Црна Гора, одакле извире Биначка Морава, наш доскорашњи црногорски срез и т. д. сведоче да тај епитет није особењак и да му не треба тражити ново и засебно историјско објашњење, нарочито не овде, пошто сви писци, као и Дучић, потврђују да је у Црној Гори било пространих и густих шума све до XIV и XV века, докле нису исечене за потребе дубровачке и млетачке. Још ово гледиште подупире и то, што се у нашем народу тај епитет црни врло често употребљује као епитит уз земљишта и висове гушћом шумом обрасле. Тако на Јагодњи и Борањи постоје Црни Врхови, на којима је шума гушћа од осталих, за тим на Гучеву, па Црни Врх између крагујевачког и јагодинског округа, Црна Гора до Стола, Црни Врх на Истоку од Бељанице, па онда Црни Врхови у рудничком и чачанском округу и т. д.; многе врхове, који јаче падају у очи, а гушће су шумом обрасли зову црним. То је епитет који има уза се сву логичност и који се јавља и код других народа, *па се још и код њих види да је одећа, са своје франшности, узела и значење подлоге.* Тако Немци имају своје Шварцвалде, Тириншку Шуму, Французи Црну Шуму (Forêt Noire) и т. д.

[1] У Хрватској књижевности бочине (Клајић и Матковић).

[2] Хрбат код Вука у „Рјечнику" значи der Rücken, dorsum.

[3] Кад део суве земље или стена зађе дубље у море, зову га у нашој географској књижевности гребеном и предгорјем. Ово зову у приморју далматинском рт. (Љубиша: Приповијести).

[4] У овом се смислу та реч употребљава и у нашим крајевима под Бугарском, на пр. у Знепољу. Мита Ракић. Отаџбина за 1881. год стр. 423.

Неке планине, као Сто и Визаци, имају било, које бисмо по облику могли назвати *паразитиски гребен*. Подлога њихова и масив до велике висине састављени су из кристаластих шкриљаца и обрасли шумом, а над њима се издиже кречњачки крш, гребен Стола, који се продужава и преко Визака и изгледа као насађен на кристаласти масив[1].

Венцу, билу и повијарцу дају таласаст изглед *висови* и *превоји*. Висови имају облик брда и брегова, и о њима смо говорили, а превоји су општи термин за све облике између висова. Што једна планина има више превоја и висова, она све више постаје врховита и изверугана.

Ако је утолеглица између два виса незнатна и најнижа тачка на превоју готово симетрички стављена између висова, зову је *превала*. Ако је превој дубљи и кратко преседласт, каже се *преседао* или *седло* или *самар*. Ако је још дубљи — *прослоп*, *преслап*, *пресло*[2].

Кад је било између два виса или планине просечено или прокинуто, и кроз просек тече река онда су то *шеснаци: клисуре*, *ждрела* и *суше̏ске*.

Таква је дунавска клисура, Ђердап, горњачка, кроз коју протиче Млава од Рибара до Ждрела, и око које су с једне стране Бељаница, а с друге хомољске планине, Момина, кроз коју протиче Биначка Морава од Калиманаца до Грделице. Клисура западне Мораве, између Овчара и Каблара; око ње су висови са окомитим падинама, који су по неколико стотина метара високи: Овчар је висок над Моравом 731 м., а мало је нижи и највиши врх Кабларов, Чорт. Клисура јужне Мораве, од Ђуниса до Сталаћа. Страгарска клисура почиње од села Угљаревца, па траје до Страгара; кроз њу тече речица Клисура, која извире у Угљаревцу, а улива се у Сребрницу, текући кроз клисуру од врела па на близу до увора. С леве

[1] Код Вука у „Рјечнику“ за овај део планине, кад се посматра с другог гледишта, има термин *камивао* „кад се показује каква граница и значи врхом планине, одакле би се камен сам, само да га ко потисне, могао одваљати на обје стране“.

[2] У археолошко-географским истраживањима у „Гласнику“ стр. 83 г. Драгашевић има за превоје и термин *вешала*. Ако је планина прилично удубљена и изгледа *рашљаста*, онда се то зове вешала, gabulum.

јој се стране дижу огранци Рамаће, а с десне котрашки висови. Земљиште је и с једне и с друге стране серпентинско. Поља око клисуре нема нимало. Кроз сићевску клисуру протиче Нишава, а земљиште је кречњачко. Састоји се из два дела: један око Св. Петке, који траје до места, где је сада станица железничка; ту се проширује, па се опет сузи и настаје други око Сићева. Ошљанска Клисура почиње од Нових Корита, а престаје пред селом Петрушом. Кроз њу протиче речица Клисура, а с обе се стране издижу брда, гламе, састављена из гнајса, микашиста и лептинита, а само им врхови из кречњака.

И река, која протиче кроз клисуру, назива се клисуром у оном случају, кад јој је теснац прикљештио већи део корита и обалама дао кршевит и страновит изглед. Тако кроз ошљанску и страгарску клисуру, кроз Клисурицу (крушевачки округ), Дервенту (ужичку), протичу речице, које се зову клисурама. Клисуре су дакле дугачке и око њих нема нимало поља, већ се непосредно до реке издижу стрме стране. Напослетку не просецају увек планинско било, већ негде и косе или у опште брдовит крај.

Судећи по том што се при почетку Горњачке Клисуре налази село Ждрело, и што је та реч народни термин за почетак канала храњења, изгледа ако бисмо смели по аналогији закључивати, да ждрело значи улаз у клисуру, и то улаз из пространије равнице, где се нагло стешњавање јасније види. Тако је код горњачке клисуре, кад јој се приступа из Стига.

И *сутеска* је теснац као и клисура, али много краћи; и кроз њу тече река. Око Багрданске сутеске на Морави су огранци Црнога Врха и Хум. Таква је и кратка сутеска код Малог Зворника, где је *Стена* упрла у саму Дрину, тако, да ниједна кола нису могла проћи док није мало сасечена. Западну Мораву, више Трстеника, притесниле су с једне стране косе Гоча, а с друге косе Татарне и чине Сутеску итд. И у народним песмама из Босне помиње се сутеска као теснац и место згодно за заседе:

Ти поведи једну чету малу
Поведи је у сутјеску тврду.

Те ти чекај у сутјески Турке[1].

Она постоји као термин истога значења и у Црној Гори, као Суњеска између Жупе и Никшића.

За теснаце су код нас у употреби још неколики термини: врата[2], капија[3], пролом и кланац[4], који нису најбољи[5].

Коса. — Огранци, који се с бока одвајају од планине под већим или мањим углом, и којима висина све више опада што се већма удаљују од венца, зову се косе. Између њих су *дубодолине.* У неким се крајевима (пиротски, књажевачки и нишки округ) коса зове *дел*, а између делова су *долови*[6]. Онде, где се косе састају са билом, где су с њиме зглобљене, постоје *склопови,* често врло јападни. Ту су врела планинских потока и речица[7]. Често и косе имају своје изданке: *косањице,* или косе другога и трећега реда, које могу бити и паралелне са билом. Коса има правац попречан на планину; њом воде путеви из села на венац. Тако од Влашића једна таква коса слази у Сипуљу, и зову је Вилина Коса. Од Цера се одвајају више коса Милини и Текеришу. Од Иверка се пружају речици

[1] Босанска Вила за октобар 1887. год.

[2] Има код Вука у „Рјечнику" реч вратло „као врата, на пр. ено брода на вратло (кад улази из мора у залив)".

[3] Није згодан, као и термин врата, а узет је јамачно према Демир-капији, кроз коју протиче Вардар.

[4] У хрватској књижевности географској употребљени су за превоје термини *седло* и *кланац.* Код нас, ма да је употребљен, нема теснаца, који би се звао кланцем, али судећи по говору и песмама, изгледа да значи омању клисуру. Он се помиње у црногорским песмама и у „боју на Лозници" („Од куда су понајтешњи кланци". „Да уходе кланце и богазе"). Као да је супротно овоме, што се Дуга назива кланцем (ако је тако и народ зове).

[5] За теснаце има још један термин, који је истина осамљен, али је различан од свих поменутих и врло лепог имена. То је *грлац* у ужичком округу око речице Дервенте дугачак око 1 км.

[6] То у Црној Гори зову *продолима.* Тако и у Хрватској и Далмацији, судећи по Клајићу: у приморских пределих на против долине су кратке и веома уске, те приличе више *продолом.* (Природни земљ. Хрв. стр. 138.).

[7] Из таквог једног склопа око Главице и Костајничког Виса извире Штира.

Лешници: Дуга, Кратка, Џајачка Коса и т. д. На Гучеву нема повијараца и већих огранака, који би се од њега одвајали и давали му изглед јако разгранате планине, али је богато краћим косама. Било његово иде висовима Чотом и Камом, којима се завршује на Дрини, па даље Висом, Црним Врхом, Орловицом и Кулиштем. Иза Кулишта се било снизи и претањи, па се онда раздроби у краће огранке, које зову *Боринским Косама.* У северозападном делу, до Дрине, било се прошири и распе у много коса, од којих су најважније: Градац (где је Ковиљкин Град), Пањик или Голо Брдо, Стража, Кличевац, Џиновита Страна и Грабовица. Оне све стоје у вези једна с другом и са венцем гучевским, и испуњују простор између Штире и Дрине. Нигде се не пружају даље од 2—3 км. од венца гучевског. Од Белаве се одвајају и слазе Нишави Будим — дел и Дебели Дел. Од Миџора се пружају Височици делови: Белан и Дебели Дел.

Повијарац. — Понајтеже га је тачно описати и одвојити од венца. Тај се термин и ређе чује, а и кад се чује, не може се увек тачно сазнати на шта се односи. У овим појмовима ширим, од генерализације, с којима народ нема сваки час посла, он нема тачних и пречишћених термина. Обухватање целине преко извесне границе махом остаје изван његова круга.

Код Милићевића, који је народни термин повијарац први унео у књижевност, различно је употребљен. Или у смислу венца и ланца. „С Рудника се пружају четири главна *венца или повијарца.*“ „*Повијарац косе*“ иде од Горњега града преко Авале, Космаја, Букуље, Венчаца, Рудника, Сувобора, Маљена, Медведника, па чак на Поникве и Шарган. Али узима као повијарац и онај низ брегова, који је од Рудника пошао на Север и од којих су важнији: Космај, Вис, Ковиона, Авала, Торлак и Горњи Град. Као да у овоме смислу треба схватити повијарац. Да наведемо за то још неколике примере. Видојевицу и онај низ брегова до ње, што су се одвојили од Цера према Дрини, зову повијарцем (јадранска Лешница). Ти висови иду од Цера овим редом: Бељевина, Липе, Парлог, М. и В. Видојевица. Сви су ониски. Од ланца планинског, који је обухватио с леве стране долину јадранску и који почиње Гучевом, а завршује се Медведником, одвајају се неколики повијарци, који се завршују или на Дрини или

на притокама њеним. Од Биљега и Костајничког Виса извија се повијарац на којем су: Жижак, Столице, Лисина, Перина, Бобије. Целокупан изглед његов: таласаста брда, која се повијају и снижују поступно, и једна им коса допре до Штире. Од Борање одваја се повијарац, који се рачва на двоје. На једном су краку Бобије и Влашке Њиве, а завршује се на Дрини, на другоме Црвена Јабука, Батве и Цип М. и В.

Оваквом схватању у неколико одговара и дефиниција код Г. Карића: „кад се од планине одвоји онижи ланац и повије јаче у страну, онда се он зове планинска грана или повијарац.“

Повијарац је најближи коси, али се ипак од ње разликује. Коса је краћа од повијарца; повијарац је дужи, има више самосталности и има на себи врхове и превоје. Повијарац је, дакле, *огранак* или *планинска грана,* која се одваја или од *чвора* или од *ланца* или од *планине.* Завршује се или у равници или на обали какве реке, и то често чотом.

Долине[1]. – Према величини и положају разликују се двојаке планинске долине: међу планинама и између коса планинских. Прве су *корушине* или *котлине,* а друге *дубодолине* или *проломи, жљебине, коришћа.* Оне прве, са пластичког гледишта, дају засебан карактер пределима, ове друге, према својем различном облику, одређују карактер појединим планинама. Са хидрографског гледишта прве представљају главне токове воде и примају воду из дубодолина, кроз друге теку споредни токови.

Корушине. — Међу планинама налазе се простране удољине, кроз које тече река, *и које, осем својег најнижег дела, нису раван, већ испуњене косама, бреговима и брежуљцима.* Те удољине су дуже но широке и на доњем крају отворене. Означаване су различним називима: *коришо, карлица, басен, котлина.* За простране удољине Милићевић има реч *корушина,* коју је чуо од људи у Буковику[2]. Такве су

[1] У књижевности нашој задобили су право грађанства два термина згодно направљена, који означавају или велика утолегнућа континентална или целе групе планинске, и који дају главне црте рељефу континенталном. То су *низије* и *висије.*

[2] Немци имају за њих термине: Mulde и Becken (Рихтхофен).

корутине: Заплање, између Крушевице, Суве Планине, Бабичко-јашуњске Планине и Селичевице, даље Хомоље, Лужница, Пољаница итд.

Дубодолине. — Оне се, као што смо навестили, налазе између коса планинских. Народ разликује:

Проломе (Гучево)[1], велике и дубоке думце, са врло стрмим и окомитим странама. Они су облика процепа. Пролом је шири у крају који је ближи билу, а даље се косе приближују, те остаје места само за јаругу, којом поток тече. Из врха пролома обично бије извор, а проломом тече поток, јер је ту склоп, у који се слива вода са венца и коса. Често је тај поток врло брзога тока, узрок поплавама, велики штеточина, и тада се у Подрињу зове *Виловити* или *Вилин Поток.*

Коритиште, под Плешем, велика дубодолина коритастог или валовастог облика, отвором окренута и нагнута према Нишави. Коритиште је по облику врло слично са *жљебинама,* како зову једну дубодолину у Д. Каменици (књажевачки округ), која је такође валовастог облика, а отвором и нагибом управљена ка Коренацу[2].

Код нас су ређе, али су честе у Црној Гори затворене долине, које се зову *увалама* или *валама*[3].

У Црној Гори постоји (Вук у Рјечнику) и термин *лака* продо или раздоље, мање утолегнуто.

И за *равни* или *равнице,* према вегетацији и особинама, имамо различна имена. Тако поред *ледина* или *рудина*[4] имамо *вришшине,* ако су обрасле вриском (Calunna vulgaris). На т. зв. хрватској височини, близу Госпића, има просторија

[1] Милићевић у Кнежевини Србији каже да су Пролом, Кам и Орловача највиши врхови на Гучеву. Пролом као врх не постоји; оно што Милићевић назива Проломом најлепши је пример дубодолине, облика процепа. Али изнад Пролома је, збиља, највиши врх гучевски, којега зову *Висом.*

[2] И коритиште и жљебине разликују се од *уселина,* код којих неке партије земљишта склизе, преселе се на друго место, а и од раселина, где се земља расцепила и померила у обе стране, расела се.

[3] И једне и друге јављају се у кречњачком земљишту, а сличност им се јасно види кад се упореди опис увала код Тица, у већ поменутом делу, или код Шварца, са особинама правих долина.

[4] Др. Ј. Панчић: Геологија стр. 418.

вриском обраслих. *Степе,* ако су обрасле граминеама и ниским дикотиледонима. *Пешчаре, пустаре, пустиње, пусте,* ако су под песком, безводне и са ретком, за њих карактеристичном вегетацијом. Такве су пустаре и пешчаре по Банату и Бачкој. Земљиште, које је код нас покривено живим песком, продужење је пешчара из Баната или Румуније, и има, и ако у маломе, пустарски карактер[1], као и пешчаре Баната. Подељено је на двоје јужним Карпатима, који из Баната у Србију улазе. *Западна* партија заузима улаз у дунавску клисуру, од Рама до Голупца, а *источна* лежи испод доњег Ђердапа, од Кладова до Радујевца. Пескови су на овој површини раштркани и подељени на мање партије, а сви скупа заузимају простор од 4600 хектара[2].

Луг. — Ако је било равница, било мање брдовито земљиште шумом и жбуњем обрасло зову *луг,* а у Срему *берак*[3]. Тај појам није везан за извесну врсту дрвета, за *лужник* (Quercus pedunculata), као што су називи *омаре* (четинарске шуме), *бучје* или *буквак, церик, тополик, кестеник* итд. везани за четинаре, букву (Fagus sylvatica), цер (Qu. Cerris) тополу (Populus nigra или alba) и кестен итд. То се види и по заосталим дрветима по луговима, јер има границе, граба, липе, жбуња итд. Осем тога и основа и облик сведоче да луг не стоји према лужнику онако као церик према церу, буквак према букви итд. То доказују и синоними за лужник, као што су *макљеш*[4] и *горун*[5].

[1] Др. Ј. Панчић: Живи песак у Србији вели да су „биљке што на песку живом расту пораста доста сламног, кад што јако гранског, *решко усправљеног, већ баврљастог и по песку лазећег,* ретко имају пошире лишће при основи од стабла, обично су *малолисте или без икаквог лишћа на стаблу; изглед им је бледуњав, суморан, увек решко гледан, понајвише врло сишан од нејасне, обично беложуте или белоружичне боје. Корен имају дугачак, у песак дубоко силазећи* тако, да кад се догоди да се горњи слој од песка удали, биљка остане на песку оборена у виду метле припете за танко држаље". Биљке су се, дакле, прилагодиле земљишту.

[2] Др. Ј. Панчић у истом делу.

[3] Вук у Рјечнику.

[4] Милићевић у Кнежевини Србији.

[5] По Панчићу (Флора Кнежевине Србије, стр. 624 и Шумско дрвеће, стр. 252) зове га горун или лужник или лужњак и уврштује га у род Quercus, од којега се код нас налазе и ове феле: цер (Qu. Cerris), сла-

Изгледа да је луг термин географског значаја, да обележава изглед вегетације и према томе извесну физиономију земљишта.

Лугови липнички и клубачки, који се и сад помињу у Јадру, ма да је шума исечена, задржали су само по неки *граб* и *липу* или *жбуње*. У јагодинском округу постоје Лугови „раван у Доњ. Јовцу, прозвана зато, што су ту до скора били велики *шрњаци — лугови*“, за тим Бојинац „стари луг, на јужној страни села, у кључу до Мораве, простор од 100—180 плуга под родном земљом“ [1]. И Миодраговић вели да луг у Жупи крушевачкој значи „мајдан кола, грања, дрва и *другога којечега омањега и обичнога*[2]. Имамо успомена на лугове и у именима неких места и река, као Мокри Луг, село и речица у београдском округу. М. и В. Луг, притоке Милатовице у смедеревском округу[3]. Дебели Луг, заселак у долини Пека[4]. Река је Лугомир од лугова име добила[5]. И данас зову подлужјем југоисточни крај Срема поред Саве. И иначе је у номенклатури посавског Срема и у Подравини и Посавини Славоније име Луг врло често.

То доказују и нека места у народним песмама, где се луг спомиње. Тешко другу без друга *и славују без луга . . . Ни хајдука без зелена луга.* У песми о „Бој у на Мишару“ помиње се Китог, „луг зелени“, где је било густе шуме до скорих времена. Старији људи причају и сад о шуми Китошкој да је *била тако густа да се није могла гуја за реп извући*, а Милићевић[6] вели да је у Китогу *било особито много липе.*

дун или благун или слатка граница (Qu. conferta), љутик или бјел (Qu. sessiliflora) и магаризар (Qu. pubescens). У Шумадији, где се такође лугови спомињу, по Панчићу шуме су састављене из границе и цера, па тако и по осталој равнијој Србији.

[1] Мишковић: Топографски речник јагодинског округа.

[2] Загоркиња стр. 8. За ово земљиште, као и за чачански и ужички крај или, у опште, за цео Стари Влах, где се такође налази лугова, каже Панчић да осем земљишта покривеног ливадама и суватима „сву осталу површину заузимају шуме и то већином букове, мање има храста (Qu. Robur) или по присојним местима: Qu. cerris и Qu. conferta“. Флора Кнеж. ср. стр. XXIX. Нема лужника.

[3] Ј. Мишковић: Хидрографија, стр. 116.

[4] Вила за 1867. год. Милићевић „С пута“.

[5] Ј. Мишковић: Опис и топографски речник јагодинског округа. Гласник 61.

[6] Кнежевина Србија, стр. 422.

Покрај Мораве, долином и онижим побрђем, било је много крупне и ситне горе и жбуња и за време наших устанака — лугови моравски. У песми о „Бoју на Делиграду“ војске се терају „по зелену лугу моравскоме“.

Луг се у споменицима[1] помиње увек уз гору, гај итд. а никад уз комплексе: буквак, тополик . . .

Кад се промотре сва места, где се лугови и данас помињу или која доводе своје име од лугова, види се да они нити заузимају *ниши су игде заузимали висине, већ увек равнице и мање брдовито земљиште.* Из наведенога види се и то, да у луговима баш лужник није преузимао маха или био једино дрво, као што су букве и церови по буквацима и церицима, јер по њима има „граба, липе и трнака“ или „особито много липе“. А за то што по њима има „трњака и жбуња“ или тога и „другог које чега омањега и обичнога“ што се из њих „не може гуја за реп извући“ и што се у споменицима помињу уз гору, гај и т. д. — све то доказује да су они били представници извесне биљне физиономије.

Његово право значење најбоље се може реконструисати по речима и местима, где се луг јавља, да се тако изразимо, у успоменама, јер лугова у Србији сада готово и нема у ствари, већ само по имену, баш за то што су се налазили по местима приступнијим и подеснијим за културу. Шума је по таквим местима већином исечена, а лугови претворени у утрине или у искрчено и засејано земљиште. Отуда се и тај термин ређе чује у говору.

Лугови су се састојали из нашег шумског дрвећа, облика грма и шиба, а по негде је то било испреплетано павитином, ружом, купином и т. д. тако, да је ретко где било ведрика и пропланка. Они су покривали велики део земљишта у северној Србији и давали му физиономију, онако исто као што зимзеленој области климској дају карактер макије. Према томе луг спада у термине, који обележавају биљну физиономију земљишта и није осамљен, нити је без паралеле ни код нас ни у терминологији других народа. Тако у Црној Гори зову *мрчавама* земљиште густом шумом обрасло. Ми имамо за жбуновито земљиште термине *чечвар* и *гриштак*, па и *гај, шипраг, шеварик, шиб* и т. д. означавају извесне биљне

[1] Даничић. Рјечник из књижевних старина.

физиономије[1]. У Шпанији земљиште само шумом обрасло називају Monte, а шибом и жбуњем покривено Montebaxo. У Италији такво исто земљиште, или правилније такву физиономију земљишта зову Macchie, на Корзици Maquis, а у Француској Garrigues[2]. Наш термин луг спада у ред таквих термина и држи средину између земљишта само шумом и само шибом обраслог.

Висоравни. — За висоравни већих рдзмера усвојен је код нас термин височина, позајмљен из хрватске књижевности. Хрватски га географи употребљују за комплексе планинске, који, у целини узети, представљају простране и високе висоравни. Тако Клајић[3] има „либурнијску височину", „јужну хрватску височину" и „далматинску височину". Матковић узима тај термин у истом значењу: хрватска кршна височина[4], далматинска височина, црногорска височина[5] и т. д.

Поред овога за висоравни мањег простора ми имамо народне термине *брдоравањ*, као што се каже за Кошље, Рожањ, па и Златибор, и *заравањ*, који се помиње у диминутиву и у народним песмама: Под Кучајем, високом планином, има, царе, један *заравањак*, и који означава мањи и нижи висораван. А ако је заравањ или брдоравањ обрастао ниском вегетацијом или ако је упољен, зову га по неким крајевима *пољана*. У хрватској књижевности постоји овоме нашем сличан термин *висопољана*.

Интересантно је да се код нас плећата и заравњена брда зову *Бобијама*. Тако у подринском округу постоје че творе бобије: једне на повијарцу, који полази од Костајничког Виса и њих смо на својем месту споменули, друге у Радању, за тим код Сокола и у Милини. Све су те бобије по грбини обрађене и засејане обичним стрмним житом или пуштене у ливаде. У рудничком округу постоје такође Бобије. Изнад Жабљака, у Црној Гори, два брда зову Малим и В. Бобијама.

[1] Забран и брањевина су продукти људски, па се за то не могу овде урачунати.

[2] Griesebach: Vegetation der Erde. Св. I, стр. 316—318.

[3] Природни земљопис Хрватске, с. 98, 113 и 135.

[4] Хрватска и Славонија у својих физичких и душевних одношајих.

[5] Земљопис за средње школе, стр. 93.

Исто име се дакле понавља у свима крајевима од Мораве у Србији па до Црне Горе.

Лисине су брда обично мања од Бобија, али и она имају на врху равницу и то увек голу, кроз коју где где провирује камен. Тако у подринском округу постоје три Лисине, а има их и у пожаревачком. Познато је село Лиса у Драгачеву и називи Лиса-пољана, Лиса-главица и т. д.

II.

О хрватској географској терминологији.

Поводом чланака Гг. Шеное и Франића.

Šenoa Dr. M.: *Prilog za hrvatsku geografsku terminologiju.* („Nastavni Vjesnik", knj. IV, cb. 1., c. 47—61, г. 1895.)

Franić D.: *Dva priloga za geografsku terminologiju.* (Nast. Nj. knj. IV, cb. 3. i 4., c. 282—288, г. 1896.)

Уредништво „Nastavnog Vjesnika" постакло је хрватске наставнике на рад о научној терминологији за средње школе; тим поводом су штампана и два горња чланка о *географској терминологији.* У првом је изнео Др. Шеноа „попис географских имена" (оних, која су и географски термини) са 156 секција аустријске специјалне карте, које обухватају Хрватску, Славонију, Срем, Далмацију, Босну с Херцеговином, Истру и т. д. Метода овога рада је чисто статистичка: исписана су и по азбучном реду поређана имена поменутих особина. У заградама су често додана врло кратка објашњења појединих термина; та тумачења су изведена из специјалне карте. У другом чланку, од Д. Франића, побројани су неки термини из специјалне карте, који су у првом превиђени; некима су дата друга значења, противна тумачењу Др. Шеное, и на послетку претресена је географска терминологија у Манојловићеву (Умлауфтову) земљопису, књизи, у чијем се првом издању (ово друго нисам видео) у погледу географске терминологије пошло правим путем. Позиву уредништва одазвала су се, дакле, двојица и иначе вредних професора, од којих је Д. Франић с успехом радио на неколиким питањима

средњошколске географске књижевности. И због њих и због потоњих радова вреди утврдити потребе наше географске терминологије и изнети методе, којима би се оне могле подмирити.

Потребе за географском терминологијом двојаке су и стоје на два разна ступња: средњошколске и потребе за детаљнијом научном терминологијом, која премаша средњешколске потребе. Према данашњем стању географске терминологије у српско-хрватској књижевности ваља при расправљању једних и других употребити и различне методе.

Мислим да за потребе средњошколске географске терминологије има у српско-хрватској књижевности у главноме довољно грађе, и да је главни задатак географа у овој врсти посла: претрести (у колико то није учињено) критички, поређивањем добрих географских писаца, многобројне географске термине наше књижевности. То је сада у толико лакше извршити што има много добрих термина који су утврђени и прешли у општу својину. Оно што преко тога остаје био би главни задатак рада на школској терминологији; то је утврђивање правог значења оних термина, којима се још дају разна значења, и одабирање најбољих међу синонимима. После таквог посла видело би се како је врло мали број средњошколских географских предмета, за које немамо поузданих народних термина. А до ових нових термина дошло би се методама рада, којима се у опште долази до научне терминологије. Довде онај који се бави средњошколском географском терминологијом има своје литерарне методе; одавде је тек принуђен радити по методама којима се долази до новог материјала. Према томе изношење нове сирове грађе, и ако није без користи и за средњошколску географску терминологију, није оно чиме се она утврђује и на чему је сада најпотребније радити. И зато мислим да је метода, коју је Др. Шеноа употребио, непрактична и да се његовим послом непосредно не расправља питање о *средњошколској* географској терминологији. Изгледа да би она могла бити у толико прилог терминологији ове врсте, што би се можда дала употребити у случајевима, где немамо поузданих народних термина или где је значење термина сумњиво. Али та статистичка метода, исписивање имена са специјалних карата, није извор прве врсте за географску терминологију. Нарочито она

није згодна за расправљање поменутих тежих случајева географске терминологије (у којима ће од ње и њеног материјала затражити помоћ средњошколска терминологија). За нове и сумњиве случајеве, који би се могли јавити у средњошколској географској терминологији, најбоље је тражити згодне термине у народу, приликом путовања; тако ће се најбоље видети за шта су везани или каква им значења треба дати.

Док се не изнађу и не претресу термини, којих већ има у литератури, не може се потпуно утврдити средњошколска географска терминологија. О томе даје доказа и чланак Фрањићев, чије ћемо резултате доцније поменути. Има два три термина Манојловићева, која би он хтео заменити подеснијим (и збиља су бољи), али ми имамо место њих утврђене старије, ако не боље, поуздано исто тако добре. Овакав делимичан рад у исто је време и самовољан. Сваки, који има у глави неколико добрих термина, мисли да баш њима треба истискивати старе рђаве, на које наиђе, не гледајући на то, што за исте појмове већ има у књижевности ваљаних термина. На послетку, у географији има и традиционалних термина, који логички, ако им се гледа на основно значење, збуњују; али им треба признати промењено значење, и не могу се другим замењивати[1]. Кад се употреби права метода за расправљање средњошколске географске терминологије она чува од тих погрешака.

Друкчије су потребе научне терминологије, која је изван круга средњошколске наставе. У колико се у нашој књижевности буду интенсивније разрађивала географска, нарочито

[1] Противно овоме је у последње време урадио и потпуковник *Ј. Симоновић,* историограф нашег генералштаба. У књизи „Први премер краљевине Србије" избачени су термини: географска дужина и ширина, а на место њих уведени Драгашевићеви: подневци и полутарска даљина. Разлози су г. Драгашевића оправдани. Први су по њему застарели термини, који воде порекло из времена када се мислило да је земља дужа у правцу И.—З. но С.—Ј. Али, може се одмах одговорити, они су укорењени код свих културних народа, и у нас су одомаћени, тако да ја не мислим да их треба мењати, тим мање што сад при њихову помену нико не мисли да је земља дужа у једном но у другом правцу. Таквих традиционалних термина и имена има доста у нашој и другим наукама, и нико их не дира. Боље је дакле у овој тачки остати чувар традиције.

морфолошка питања, све ће се више осећати потреба за терминима. Тој потреби неће бити граница, као што их нема ни научном раду. Ми немамо у овом правцу довољно поузданих термина, који би нас саме задовољили, а вероватно је да ће се научни географски рад још јаче развијати и да ће потребе за терминима све више расти. За те захтеве ваља радити по методама, којима се долази до нових термина.

А и овде је само једна метода најрационалнија. Онај који путујући проучава, наћи ће скоро увек термин за предмете и појаве географске; на основу искуства чини ми се да нећу претерати ако се и јаче изразим: наћи ће *увек* потребан термин, ако само у народу, у области коју испитује, има тих објеката; ако их не чује у једном крају, чуће их поуздано у другом или трећем. Разуме се да се ово не тиче апстрактних појмова.

Има две нијансе ове основне методе, које се могу с великом коришћу употребити за добијање ваљаних географских термина. Треба с географског гледишта читати писце, који су проучавали народ и његово земљиште (код нас: Вук, Миличевић, Љубиша и др., у хрватској књижевност: Вукотиновић, Драгутин Хирц, Лопашић и т. д.). Они су за географа и јестаственичаре лакше и брже приступачан народ. Непознат термин, који се код њих нађе, ређе има тако јасно обележено значење да би се могао одмах употребити; чешће је само лепа географска реч, коју треба имати на уму и утврдити јој прецизно значење у народу и на земљишту. — Други је пут овај којим је ишао Шеноа: исписивање из специјалних карата оних имена која су термини. Јако индивидуалисани облици земљишта (и други предмети и појави географски) имају каштo имена, којима су изражене и њихове особине, и која су због тога термини, и у тим се случајевима могу по специјалној карти изнаћи нови термини или се стари новим примерима потврдити. Имена на специјалним картама особито су зато интересантна што су у њима сачувани по неки стари термини, који се сада не чују (или можда ретко у ком забаченом крају) у живом говору (на пр. грот, тмор и т. д.). Они се могу каштo с коришћу оживети. Али скупљање термина по специјалној карти има доста слабих страна, тако да тај пут, *једино* употребљен, нити би дао довољно нити увек тачних термина. Међу именима специјалних карата превла-

ћују таква, код којих се осећа, управо слути да нешто значе; али врло често није могућно ту слутњу преобратити ни у прецизно питање, много мање у поуздан одговор. Осим тога, значења осталих термина не дају се тачно утврдити по специјалној карти, остављајући још на страну примере у којима термин, име специјалне карте, не одговара облику (имена која имају значење сасвим супротно облику за који су везана, имена која су првобитно имала једно значење, па су доцније аналогијом доведена на друга значења, која кашто изгледају као термини, имена дата простим случајем или из шале и т. д). Многи хидрографски термини не могу се наћи на специјалним картама: мало је и таквих, који су потребни за средњошколску наставу. И имена карактеристичних облика не могу се без икаквог даљег испитивања усвајати за термине. У опште треба грађу специјалних карата с највећом пажњом и опрезношћу употребљавати као грађу за терминологију, и увек тежити да се она верификује или при путовању или терминима којих већ има у литератури.

Мислим да се имена специјалних карата могу с коришћу употребити само у ова три случаја: 1. као индикације за даља испитивања имена у смислу термина; 2. за термине, који се сада у живом говору не употребљавају, али се фосилизовани налазе на специјалним картама, и 3. као нове потврде за термине, који су неком од првих метода у главноме утврђени.

Посао др. Шеное израђен на основу специјалне карте, више је дакле сирова грађа за ову другу врсту географске терминологије, а само посредно и у неколико и за школску. Али ја мислим, да ће он обогатити географски језик са доста лепих речи и да ће нека од имена навести стручњаке да их испитају у погледу њихових својстава за термине; последњем ће нарочито помоћи то што је др. Шеноа неким именима са две три речи обележио значење. Штета је што термини нису груписани по сродности (на пр. хидрографски, геоморфолошки, климски или још детаљније).

Ове су речи (са значењима) у чланку дра Шеное најлепше и евентуално се могу употребити: *бадине* (шиљати врхови), *брзаја* (брза река), *иловњак* (пониква с иловачом у дну), *језерница* (земља с језерима), *лука* (равно поље уз море

и мочварна раван уз море), *мртвица* (вода без отока), *подбрђе, пробој* (место где река пробија косу), *слапница* (место уза слап), *уборак* (брдо с јасним борама?), *вериге* (тесно?), *водостаје* (место где вода иза поплаве остане), *вратник* (седло, преко којег иде цеста?). Интересантно је да се назване *катун* и његове деривације често јављају (катуниште, катунине, катунска ријека).

Има имена, која би могла врло згодно послужити као термини, али им значења нису поуздана. Такви су *брегиња* (полица? уз реку), *дужнице* (дуге полице на пољу), *пречице* (уске терасе? на стрмој стени), *полица* (узвишина на пољу?), *врашло* (дубоки до који се завршује високим седлом), *распад* (седло), *пролог* (високо седло), *проложац* (језеро у прологу), *прибиштак* (врело, које извире уз реку, па одмах утиче), *пасови* (шкрапе на странама), *дубочица* (дубоки морски затон), *дражица* (долина паралелна с морском обалом), *јазина* (дуги затон), *разбој* (долиница у пољу), *презид* (високо седло).

Погрешно је обележено значење овим, у географској књижевности већ познатим речима: *мочила, појило, растоке, сопот, сушица, врх,* и т. д. (в. Франића).

Од Франићевих исправака, које нису тачне и показују да се писац не осврће на досадашњу географску литературу, поменућу ове: *бук, грич* (не тиче се само карста), *слапница* (добро је речено у чланку др. Шеное), *увала* (не утолеглица у опште, већ одређен облик карсне утолеглице; *удубина* чини ми се не ваља). Мислим да су остале Франићеве исправке умесне, и од лепих речи или термина, које је и он изнео, поменућу ове: *бадине, равник, вратник* и *погледало.*

(Преглед Геогр. Литературе о Балканском Полуострву, 1895—1897, с. 34—36.)

III.

Имена река и потока у хрватским и српским земљама.

(О расправи горњега наслова од Д-ра Т. Маретића. Nastavni Vjesnik knj. I. sv. 1. страна 1—24. Zagreb 1892.)

Сва имена река и потока писац је поделио у 15 одељака. У првом су имена туђа, илирска, келтијска и из других језика (Босна, Чикош, Дрина, Дунав, Ибар итд.), у другом су народна назвања, којима не зна правога значења (Буна, Ћехотина, Душница, Грза, Јерез, Јерма, Качер, Колубара, Кубршница итд.). Не изгледа ми да су с основом стављена у ову групу имена: *Ветерница, Близница, Мисача*; прву доводи Миклошић од ветра (Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen II p. 114.), другој несумњиво долази име од једне мађарске цркве, коју зову Миса (Милићевић, Кнежевина Србија с. 289), а трећа би могла доћи отуда, што се састоји из две речице. Овима би се, дакле, бар с онолико вероватноће, као и многим другима могло дати значење. Не знам има ли разлога стављати у наша назвања (па ма им се и не знало значење) реку Пек. Г. Љуба Стојановић који је у „Наставнику“ (књ. III св. 6 стр. 640) реферисао о овом раду Маретићеву, премешта и реке Пилицу, Обоштицу и Полошницу из овог одељка у идући. У трећем одељку М. набраја имена непосредно пренесена са села, поља итд. на реку, или имена река од њих изведена (Бјелишева, Чемерница, Грачаница, Градац, Мокри Луг итд.). Овај је одељак непоуздан, а, осим тога, нису објашњена имена река, и кад би доводила име од села, поља итд. По-

знато је много поузданих примера, у којима је село добило своје име по реци; име реке је, дакле, примарно, име села изведено. Тако се од села Подгорца одвојио један део кућа и населио у долини реке Боговине, и сад се и село тако зове. Милошевац је ново село у шабачкој Поцерини (прва насеља од 1875. год.) и назвато је по извору који име доводи, по народном тумачењу, од Милоша Обилића. У најновије време подигло се у долини Лукавице под Ртњем једно коритарско село и назвато је Лукавица итд. Осим тога, у Србији, и у осталим нашим крајевима, има много села, која се просто зову Река, Речица, или Бела Река, Станина Река итд. Поуздано је, да су и имена села: Бања, Бањица, Слатина, Жабари, Калиште, Баре, Међуреч итд. изведена од имена реке или у опште воде. На Дунаву, близу Смедерева има село Мртваја, назвато тако по напуштеном рукавцу речном, који зову мртвајом. Села, која зову Сушица, добила су имена по реци, која губи своју воду у понорима, и зове се у нашем народу увек Сушицом. И отуда у овом одељку г. Маретића има много имена река, за која је несумњиво, да нису изведена од имена села (као Блато прит. Расничке Реке, Бањштица притока Мораве, Клисура притока Тимокова итд.). Има таквих случајева, где је немогућно поуздано рећи коме припада приоритет назвања, селу или реци. Чини ми се, да тада могу доста помоћи проматрања и обавештења ове врсте. У источној Србији мање реке имају имена изведена од имена села; због тога и једна иста река има различна имена по селима, кроз која протиче. У западној Србији и Старом Влаху најчешће реке имају једна, а села друга имена, а једва да има који случај да једна иста река има разна назвања по именима села кроз која протиче.

У четвртом су одељку имена река изведена од имена људских (Аврамица, Бабина Ријека итд.). У петом су имена река и потока, која сама по себи значе какву воду (Морава Исток, Локва итд.). *Плива* мисли Маретић „значи што вода текућица“. Међу тим та се река на местима разлива, *расплине* услед седра, које носи и таложи, те јој је корито плитко а широко. Познато је, да на њој има и слапова. Да јој име од тих особина не долази? Г. Маретић мисли, да је реч сок првобитно значила „текућина“, и по томе је река Сочаница (десна притока Ибра) — текућица. Међу тим у

јужним крајевима нашега народа (а отуда је баш горњи пример) зову сочаницама воде, које постају крављењем и отапањем снега; вероватније је од овачвог значења доводити назвање Сочанице, која је планинска река.

У шестом су одељку *ономатопоетска* имена (Клок, Клокот, Крка итд.). У њих рачуна и Врмџу, д. пр. Моравице. Та се река састоји из двеју: Дуплеша и Паклеша, протиче кроз село Врмџу и зове се Врмџанском Реком. Она би, дакле, пре спадала у други одељак Маретићеве поделе. У том селу има останака од старијих насеља (један римски градић, који је и доцније реновиран), па му је име можда и страног порекла.

Гдекоја је вода добила име од које друге воде (Дрињача, Дриница, Дунавац, Моравица, Купица итд.). У осмом су одељку имена изведена од имена биља (Брезница, Дреница, Глоговница итд). Да ли је поуздано да Букуља (притока Качера) долази од букве; у Миклошића нема такве деривације (Op. cit. pag. 9 и 10). Жича долази од жита. У деветом су одељку имена по животињима (Дабар, Гламочница, Јагњило итд.). У десетом су одељку имена река изведена по минералошким и геолошким особинама (Каменица, Сребрница, Глина, Пештан итд.).

У једанаестом су имена по различним особинама воде: бистрини, температури (Бистра, Биоска, Блија, Дичина итд.). Гружа би значило блатна, Језава страшна. Са примерима у Србији боље би се слагало, кад би Крупаја значило јаку реку краткога тока, а не „малу воду". Штира значи јасну, чисту воду. Име Туштине (л. пр. Нишаве) изводи М. од адјектива туст, који значи широку (управо дебелу) воду. Има глагол натуштити се (кад се небо превуче црним облацима) и онда би име Туштина могло значити тамну воду (затворене боје). Име Вапе (пр. Увца) доводи Маретић од *ваиај*. У источним крајевима нашега народа кажу за воде, које излазе из пећина и зими се пуше, да су вапе[1] (пуштају пару); не знам, да ли би се овакво објашњење могло применити на овај пример из јужних наших крајева.

Гдекоје су воде добиле име по стварима, на које су налик (Богашевац, Брка, Јадар, Косаница итд.). Мало има

[1] Реч узета можда од Влаха у тим крајевима.

вода названих по ономе што су на њима људи начинили (Жрновница, Моштаница, Честобродица, Гацка). Честобродица је тако названа што се често броди (гази), и ако на њој нема бродова, које су људи начинили. Она није у поречким планинама.

У 14. су одељку имена река изведена од речи брег, долина, шума итд. (Брегава, Дрежница, Лужница итд.). И на послетку долазе имена река, названих по страни одакле теку (Југовац, Спреча, Шуица итд.). Да ли Осредак (поток у Тршићу) овде долази, и шта би та реч значила?

Географима је учинио г. Маретић велику услугу, јер их је у многоме ослободио посла, за који су потребна лингвистичка знања. Али је ова тема неблагодарна, све се у њој отима од прецизности, и за то можемо са послом г. Маретића бити потпуно задовољни, јер су главне групе, које је установио, такве, да ће се одржати. Употребљен је готово сав материал, који је у књигама (за Србију поглавито Милићевића Кнежевина и Краљевина Србија и Мишковићеве радње из „Гласника"), а вреди за овај посао. Штета је, што није употребљена наша генералштабна карта 1:75.000: она је много богатија тим материјалом но све досадање радње и погрешке у именима река ређе су. Не мислим, да се с разлогом може не употребити за ономатологију специална карта Аустроугарске 1:75.000. При снимању Хрватске, Далмације, Босне, Херцеговине итд. пазило се, да се имена тачно забележе и њих су снимали наши људи или мапери вични нашем језику; разуме се, погрешака има доста, више него на нашој специјалној карти.

(Из Прегледа Географске Литературе за 1894. г.)

О старим путописима.

(Поводом радова Петра Матковића.)

Dr. P. Matković. Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI. vieka. XII. *Opis putovanja dvaju carskih poslanstva u Carigrad: K. Ryma godine 1571. i D. Ungnada godine 1572.* (Iz CXII. knj. Rada jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti.) c. 1—91. U Zagrebu 1892.

Д-р П. Матковић је Нестор хрватске географије и први стручно спремљен географ на словенском југу. Поред радова на школским училима своје домовине, он је ставио себи за задатак, да проучи све путописе старијих путника по Балканском Полуострву, задатак колико тежак, толико и достојан велике ерудиције Матковићеве. Осим важности за историју, још је већи географски значај ових испитивања. Она су драгоцени прилози за историјску топографију Балканског Полуострва, која ће нам представити природни и културни изглед појединих области и места у минулим временима и задахнути данашња испитивања тих области дахом историјске дубине и разноврснијим разматрањима. Испитивалац географских прилика Балканскога Полуострва добиће из ових студија слику о местима и областима у прећашњим временима, о изгледу, величини, о композицији становништва, моћи ће ценити старост појединих места, мењање имена њихових и многе друге податке, који су од важности за антропогеографска испитивања. — Цела серија оваквих расправа изашла је у *Раду југословенске академије,* они су украс *Рада,* и, поред других неких послова, стварно опрадавају југословенско име ове академије.

Путописи XVI века потичу већином од посланстава цара немачког, односно краља угарског, одашиљаних ради дипломатских и других послова султанову двору у Цариград. Од године 1547., од кад се цар немачки обавезао на плаћање данка султану, установљено је у Цариграду стално немачко посланство. Први стални посланик цара немачког, који је

од 1563. становао у Цариграду, био је Холанђанин *Albert de Vyss.* По смрти Висовој постаде му наследником опет Холанђанин, *Рут,* а после овога *Давид Унгнад.* О путовању последње двојице у Цариград баве се путописи, које је Матковић у првом раду саопштио.

Рим, врло учен и од највештијих холандских дипломата XVI века, описао је свој пут у Цариград, али се тај путопис изгубио. У дворској библиотеци у Бечу има анониман рукопис о Римовом путовању, писан од 1570—1576., холандским језиком, није од Рима, већ од некога члана његове експедиције, и тај је рукопис употребио Матковић.

Посланство је путовало 1570. године. Од Београда је ишло на Хисарџик и село Потортквe (Пигафетино Poturechie, српски онога времена Кленовац, мађарски Палотна, Хасанпашина Паланка) у Батисну (Баточина) и Парноки или Спарноки (Параћин). На Морави је врло велико село Јаготна (и сад сељаци у околини кажу Јагодна), где има много грлица и обиље пиринча, јер се Турци том храном више но икојом другом хране; наводњавају се равна поља око Мораве да би пиринач могао успевати[1]. Из Јагодне су дошли у село Топлицу (Топоницу), где је посланик у лепом каравансерају преноћио. До Ниша су, по том, путовали кроз поља обрасла шеницом и другим житом; има око њих и доброг вина. У Нишу има и католички свештеник и држи се миса, а све издржавају Дубровчани, који као трговци овде живе. Из Ниша су се пели уз Куновицу: „горе је стража с бубњем, о који се удара, кад год онуда много људи пролази".

С десна им је остао градић Копривац, а приспели су у село Клисурицу (Пигафетина Суха Клисура, данашња Бела Паланка), које је већ у Бугарској, пошто Србију од Бугарске

[1] Интересантно је, да и многи путници ранијега (као Бертрандон де ла Брокијер од 1432, Пигафета 1567. Дорншвам и др.) и потоњега времена помињу јако развијену културу пиринча у моравској долини од Јагодине до Ниша, и изгледа да су центри те културе били: Јагодна, Спахикој и Ниш. Мени је познато, да у околини Јагодине живе успомене о тој култури, а Г. Милићевић је забележио (Кнежевина Србија с. 782., прим.), да у пољу од Суповца до села Љубеша има место *Оризелиште.* „Ту причају, вели он, да је у старо време сејан пиринач. И сад се, веле, познају ваде, куда је навођена вода на те усеве." — Други путници (као Дриш, пратилац графа Вирмонта 1719. год.) почињу културу пиринча у пловдинском пољу.

дели Куновица. У Пироту, Pirottum, има пет бунара или врела, од којих је једно вруће воде; врела граде велики рибњак. Дошли су, по том у Цариброд, а иза њега прешли две реке Сикову и Нишаву и пењали се уз планину, о којој не знају поуздано, да ли је Hemus или Scardus, пошто се ту близу један другоме примичу.

До Цариграда су поменута још места Драгоман и Софија са плодним пољем, у сред којег је село Белица (Belliza). Близу Софије видели су високо брдо, и лети и зими снеговито, о којем мишљаху да је Orbelus. У Софији има свакојаких вера: Хришћана, Турака, Јевреја, Цигана и Грка.

О путовању царскога посланика Давида Унгнада у Цариград године 1572. издао је путопис Фр. *Омих*, а не зна се ко га је писао. Матковић износи најпре у преводу дневник непознатога писца, у којем се помињу главнија места, али се пут не описује онако на широко и пластично као у Пигафете.

У Београду, по овом путопису има 6000 кућа, а насељен је Турцима, Јеврејима, Србима, Дубровчанима и другим (Морозини, један век доцније, узима да у Београду има само 1200 кућа, а Бенети цени становништво Београда на 50.000 душа). Кроз Србију и даље посланство иде познатим цариградским друмом и у путопису се помињу: Авала или град Жрнов, Колари, село Resnitz (?) за тим Copavi (можда Лапово) и Babutnitz, које при повратку назива Patsbin (вероватно Баточина). Планине у изворном крају Црнице зове овај путопис Gutschemia[1]. Покрај Ћуприје помиње развалине старе вароши Tostici, са свим онакажено име Horreum Margi, које Едризи зове Rabna, а крсташки путописци разним сличним именима (Rabinel, Rabnel, Ravanella и др.); то је средњевечно Равно на реци Равану (дан. Раваница), доцније Морава-Хисар или Морава-паланка, Ћуприја. *Јиречек* наводи рускога мајора Грамберга, који је римске развалине у околини Ћуприје видео још и 1808 додине. — У дневнику се

[1] Пигафета зове те планине Gotsena, Врањчић Кучева, у нашим споменицима зову се оне Кучајинске, Кучане, Кучајна (И. Руварац О Кучајнским манастирима. Старинар 1888. бр. 3 и 1889. бр. 2.), и у песмама Кучај, које име још по где где живи (Ј. Цвијић. Географска испитивања у области Кучаја Геолошки Анали Балк. Полуострва свеска II, с. 94.).

даље наводе села: Bolivau или Bolivan (Бован), куда тече Моравица, а пред Белицом у софијском пољу, помиње се село Calletin (Калотин).

На повратку из Цариграда помиње се село Јеленица (Јелашница) у близини Ниша.

Dr. P. Matković, XIII. *Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera,* ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, na ime Davida Ungnada od g. 1573—1578 i Joach. Sincendorfa od g. 1577. (Iz CXVI. knj. Rada) c. 1—112. U Zagrebu 1894.

Године 1573. одаслао је цар Максимилијан II. у Цариград сталнога посланика Давида Унгнада на место Римово. Будући протестант нови посланик је повео са собом протестанскога духовника Стефана Герлаха, Немца из Виртемберга, одлична зналца хуманистичких, философских и теолошких наука. Герлах је марљиво водио дневник на путу у Цариград и натраг и за све време својег бављења у Цариграду, и дневник његов обухвата доба од 1573—1578. године. О том путопису Герлахову, који је тек 1674. године штампан на немачком, расправља Матковић, а пре њега су исти путопис разматрали, употребљујући податке који се односе на Србију[1] и Бугарску[2] Ч. Мијатовић и К. Јиречек. У целини узети Герлахови топографски описи су погрешни, јер путописац не беше томе послу вичан; верске прилике, црква, божја служба и свештенство главни су предмет његова путописа.

На путу од Будима до Београда путопис спомиње најпре варошицу Raitzenmark, познати Кеви или Рацкеви на левом рукаву Дунава према острву Чепелу. Говори о Србима (Рацима), које је први пут видео у Коморану, где имају цркву и гробље. За тим се помињу места Папис, дан. Пакс, Толна, Баја, Вересморд (дан. Вереш Март), Карловце, Сланкамен, Тител и Земун.

Београд је, пише Герлах, што се кућа и вртова тиче, лепши од Будима, јер је турски цар дао направити лепе камене зграде и улице калдрмисати; најлепше дућане имају Дубровчани. Становници су: Турци, Јевреји, Срби и Дубровчани; потоњи као паписти имају фратра за свештеника. Изван града и у њему има уз куће лепих вртова, неколико

[1] Гласник срп. уч др. књ. XXXVI с. 203—215.
[2] Период. спис. књ. VI. с. 17—44, VII. 96—127.

лепих каравансераја[1], од којих су четири од камена и опека у облику квадрата сграђени и оловом покривени, а у средини је лепо калдрмисано двориште. Ове су куће на два ката. Највећа је од свих зграда Мехмед-паше, недалеко од дубровачких дућана. Има леп дуг безестан, а с обе стране су дућани за свакојаке трговине. Има дугу и широку улицу, у којој су свакојаке занатлије: кројачи, столари, ножари, сукнари (абаџије) итд. Осим ових неколико београдских кућа, остале су колибе на један кат.

Идући за Герлаховим путописом од Цариграда Београду, навешћемо ова места, која се у њему помињу: Ponte piccolo и Ponte grande (дан. Кучук и Бујук Чекмеџе), Pifatis и Kononuo (дан. Бојадос и Кумбургас), Selybria или Selymbria (дан. Силиври), Konokli (дан. Киниклу у долини Арапли-дере), Tschurli (Чорлу), Bergatsch (Бургас), Секибаба и Halska (Хафса), Једрене.

Деветога дана од поласка из Цариграда, стигну до места Мустафе-паше. Варошица је подељена на двоје каменим мостом, који води преко реке Марице. Харманли је мало, рђаво турско село, куће су сламом покривене, има велики од Мустафе-паше сграђени каравансерај. Semisze (Пигафетина Клокотница, дан. Симишче) је бугарско село, куће су ниске колибе, сламом покривене. До Пловдина помињу се још места Counousch (Вранчићев Коњуш или Коњштица), Кајали и Папазли.

Тринаестог дана стигли су у Филипопољ, где је живело такође неколико Дубровчана (доцније 1581. године било их је само четири куће). У Татарбазарџику има само 30 хришћанских кућа. Ветрен је, као и остала села у околини под пећком патријаршијом. Помиње бугарско село Капидервент (дан. Капуџик) и описује Трајанова врата. Ихтиман је мала варошица, у којој већином Турци станују, Бугара има мало. Даље помиње: Alaclise или Alasiaclis (Вранчићева Бела Црква, дан. Вакарел), и Casidzam (Косичане), мало бугарско село.

Осамнаестог дана стигли су у Софију. Ту живе Дубровчани и преко 300 Јевреја, од којих већина говори немачки.

[1] Иначе су каравансераји махом рђаве зграде. Герлах их овако описује: у Турској има празних коњушница, у којима се не може добити ни хране ни пића ни постеље, а ове тамне коњушнице зову се каравансераји.

Има мали безестан. 26. маја кренули су се од Софије Београду и наишли најпре на Драгоманли (Драгоман), мало бугарско село, у којем нема Турчина, а за тим на Цариброд (Врапчићев Царев Брод), који се с пута не види.

Двадесетог дана стигли су у Пирот, где станују осим неколико чауша, 150 спахија, а хришћана има мало. Недалеко од Куричесме (Муса-паша Паланке) има под брдом манастир Св. Димитрија[1]. У Нишу, у вароши су од хришћана једино Срби, јер овде се свршава Бугарска а отпочиње Србија; њихов свештеник спада под Пећ. Има добра и јевтина вина. Овде живи само један Дубровчанин.

После три миље пута стигли су у Спахи-кој, назват вероватно по спахији, који ту седи; има нов каравансерај. Кренувши се даље ишли су досадним путем, кроз гору, преко брда и долина и приспели у српско село по имену Rusa (Ражањ). Оно припада турском цару, за то је народ ослобођен од тимарника и од других гуљења. Овде су једном хајдуци посланике наше нападали и дарове, што је наш цар султану слао, отимали, а овдашњи људи су им све те дарове вратили, па их послали султану у Цариград. За то их султан од свакога данка ослободи.

24. дана стигли су у Параћин, где станују сами Турци и Цигани. Јагодна је мала варошица, у којој има мало српских Хришћана, тим више спахија и других војника. Близу су три села, у којима станују све сами Угри. Из Баточине су приспели у Бујук или Велику Паланку (Врапчићев Кленовац), која се иначе зове и Аклиса или Бела Црква. Између последња два места је сама пустош, ништа није обрађено, нема села, а негда је ту било због хајдука врло несигурно. Бела Црква је на брежуљку, прилично велика, пола српска, пола турска; у турском делу има паланка или четвртаста висока тврдиња од блата и иловаче, а саградио ју је Хасан-паша против хајдука, који су често на њ и на околину наваљивали; око овог места има много бивола.

Четврти путопис, о којем Матковић расправља, јесте од *Соломона Швајгера* о путовању царског посланика Ј. Синцен-

[1] Матковић му није могаоући у траг. То ће по свој прилици бити дивљански манастир (по предању задужбина Мрњавчевића) у Коритници, $^3/_4$ сата јужно од Беле Паланке.

дорфа у Цариград године 1577. И ово је посланство ишло истим путем као и Герлахово, и у њему се помињу иста места.

На основу последња два путописа може се утврдити време за које су посланства прелазила пут од Беча до Цариграда. Унгнадово посланство је прешло тај пут за 58 дана, а, одбивши 12 дана умора, за 46 дана, Римово за 44 дана (са одмором). Од Београда до Цариграда провело је Унгнадово посланство на путу 31 дана, и на путу од Београда до Софије 11 дана (без дана одмора). Курири су из Цариграда до Будима, преко Београда, стизали за 15—20 дана.

D-r P. Matković. XIV. *Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.* (Preštampano iz CXXIV knj. „Rada" c. 102.). U Zagrebu, 1895. — *Putni dnevnici Jakova Bongarsa od god. 1585. i Vratislava s Mitrovica od god. 1591.* c. 97. (Iz CXXX knj. Rada). Zagreb, 1897.

Млетачки посланици путоваху у Цариград са свим другим путем но царски посланици; потоњи већином старим царским путем преко Београда и Софије а први највише с источне обале Јадранскога Мора, караванским путевима који су долазили у унутрашњост или од Сплита или од Дубровника или од ушћа Дрима.

У овом извештају М. претходно спомиње два мала млетачка путописа: Андрије Бадоара, и Константина Гарцона, оба од 1573. и путни дневник Фр. Бутришића и Ив. Дивнића о путовању од Шибеника у Хлевно г. 1574. — Путопис Бадоаров је тако општи, да се не да из њега ни то разабрати, којим је путем посланство од Дубровника до Цариграда путовало. Опис истога пута од К. Гарцона, сапутника Бадоарова, у неколико надокнађава овај недостатак. Путовали су из Дубровника преко херцеговачке планине Чемерна, па преко Скопља, Пловдива и Једрена. Јашући приспели су из Дубровника у Цариград за 46 дана. — У другом путном дневнику има само неколико података за топографију западне Босне.

Много су интересантнија друга два путописа. Јаков витез *Соранцо* предводио је млатачко посланство, које је Мурату III носило данак с даровима и ишло да обнови мир. С њим је ишао и Иван Кореро, који је био наименован за млетачког баила у Цариграду. Ово Соранчево путовање описао је неко од његове пратње.

Од Млетака су приспели у дубровачко пристаниште Груж. Дубровачка држава по Соранци почиње (од Котора) код Молонте, а свршава се Пељешцем; по средини јој је острво Корчула. Дугачка је 120 миља, широка 3,2 а негде само једну миљу. Дубровник има 15.000 душа. Путописац за тим детаљно описује град, утврђења, живот, устав и државно уређење општине дубровачке итд. — Што се тиче географских података, овај се путопис знатно попуњује Hayes-овим (франц. посланика) од 1621. године, који је описао Дубровник и пут од Добровника до Ниша; последњим се осветљује Контаринов путопис. Хајесов је путопис одличан и места из њега, која је овде Матковић навео, од велике су важности. По њему Дубровнику припадају и ових пет оствра: Ластово, Мљет, Шипан, Лопуд и Колочеп.

Од Дубровника је Соранчина дружба ишла морем до Љеша. Периплус писан истина по аутопсији, али са мало проматрања, изостаје много иза Ћустинијанова путописа од 1553. г., који је о свем марљиво распитивао и о свем се дао обавестити.

Љеш је мало и сиромашно место на Дриму. Слушали су, да народ око Љеша беше осуђен плаћати Турцима велики данак, те су се за то многи потурчили, а хришћана мало остало и све се више губе. Љеш је под санџаком дукађинским. У Љешу седи емин, који прибира царине овога места, јер је Љеш знатно тржиште; и онда се очекивао брод из Млетака са трговином. Посланику је ради путних потреба дато 300 коња. Од Љеша до Скопља места су тако изопачена, да их је већином немогућно идентификовати. Од Црнога Дрима, вели путописац, оставили су Арбанију и прешли у Србију. *Ту оставише житеље, који говоре арбанашки и дођоше међу такве, који говоре словенски.* Скопље је велики и насељен град у покрајини Србији. Главне су трговине у Скопљу кожа и вуна, изважају се на море преко Љеша, а међу трговцима и он спомиње Дубровчане, од којих један прими посланство на стан. Оно је, по Соранцу, *„metropoli de Servia“.*

Од Скопља је посланство ишло даље до Татарпазарџика, који је пут познат из описа старијих путника, нарочито Петанчића и Курипешића. Пут је водио преко Куманова, Криве Паланке, Ћустендила, Дупнице и Самокова у Татарпазарџик.

Важна је путопишчева белешка, да је Пчиња била у оном крају међом између Србије и Бугарске. У Татарпазарџику стицао се пут самоковски с цариградским. Ту је посланство ступило на добро познат цариградски друм.

Овај путопис приказује један од главних старих путева, који су водили од јадранских обала (од Љеша) преко унутрашњости Б. П. (Скопља и Самокова) у Цариград. Тај пут је прешло Соранчево посланство за 42 дана, изузев 8 дана одмора, за 34 дана. Овим је путем у оно доба ишла млетачка, односно талијанска трговина у унутрашњост полуострва, у Призрен, Скопље и Самоков, а одавде су извожене сировине, особито кожа, вуна и др. преко Љеша и других јадранских пристаништа у Млетке и осталу Италију.

О путовању млетачкога баила М. Павла Контарина од Млетака у Цариград г. 1580. сачувао се путопис опет од непознатог писца. Контарин путоваше од Млетака до Гружа морем а од Дубровника до Цариграда копном. Пут, којим је путовао од Дубровника у Цариград, дели се на два дела: пут од Дубровника до Ниша је онај трговачки пут, којим су особито Дубровчани путовали ради трговачких послова у унутрашњост Б. П. и којим су обично ишли дубровачки посланици, носећи у Цариград годишњи данак. Други део пута од Ниша до Цариграда је део познатог цариградског друма. — Од Дубровника је ишао караванскн пут у долину Требишњице, за тим у Билеће преко планина Гливе и Рогове; даље иде преко Рудина у село Трновицу, за тим у Црницу, главну станицу међу Требињем и Фочом, по том су дошли у поље Гацко. Даље се иде уз преседлину Чемерно. Кроз Просјеченицу и долину Сутјеске долази се у село Тјентиште, велико и знатно место, даље у Фочу, Чајниче, Врхобрезницу на извору речице Брезнице, Плевља, које потоњи путописци зову Таслица; овде се састаје дубровачки караванскн пут са босанским. Путујући одавде помиње Пријепоље, речицу Милешеву и манастир. Градић Милешевац је тврдињица и Милешева у жупи „Црној Стијени“, данашњи Хисарџик, манастиру на И. Даља су места Сјеница и Нови Пазар, познат као трговиште са дубровачком насеобином од давних векова. Идући долином Рашке писац спомиње два српска манастира, Св. Ђурђа (Ђурђеви Ступови) и Св. Петра (стара црква св. апостола

Петра и Павла, столица рашке епископије близу Новог Пазара). Даље пут иде преко Копаоника па Топлицом. Он планину зове Копаоник и Сребрница (Montagna dell'argento), као што је тадашњи западни писци називаху. Помиње села Ђерекаре и Свирчу. Ниш је насељен већином Турцима, Хришћана има мало; куће су покривене ћерамидом, може их бити 1500; има више мошеја. Пружа се дуж Нишаве; кроз њега воде два пута: један иде у Угарску а други у Дубровник, Неретви и другим скелама.

Исти пут описује и Hayes, француски посланик. Преко словенске земље, вели он, иду у Цариград поглавито трговачки каравани, који крећу из Сплита или Дубровника, те путују свом Турском доста сигурно и врло јевтино. Х. наводи само оне путеве, којима је он путовао, а не спомиње осталих, који с јадранске обале воде у Цариград, на име од ушћа Неретве, од Котора, од ушћа Бојане или од ушћа Дрима. Хајесов пут описао је неки врло образован и вешт писац, извежбан путник и добар посматрач.

Од Дубровника у Требиње. Онда, као и данас, народ тврђаше, да Требишњица има два понора, па се код мора опет јавља. Вода из једног понора јавља се као Крупа, која код Метковића утиче у Неретву, из другога јавља се као Ријека код Дубровника. Одавде до Црнице помиње само висока поља: Љубомир, Билећко Поље, које писац зове Мириловићко по селу Мириловићима. Остала су Попово, Требињско и Коритско, добро позната. Приликом описивања пута преко Чемерна и кроз Просјеченицу спомиње оне гвоздене ланце, о којима се прича, да су били припети на најужој тачки кланца, од градића Херцога Шћепана до црквице. Затим иде кроз Суђеску и Тјентиште, Фочу, Пљевље, Пријепоље, Сјеницу, Нови Пазар и прелази преко Ибра. О Копаонику и Топлици има само помена. Код Прокупља спомиње да је сва трговина овога места, као и Новога Пазара, у рукама Дубровчана, који ту имају своју насеобину, купују коже, вуну и восак, па извозе за Италију. Око Сјенице је велика раван; име јој словенски значи сењак, а тако је травом обилна, да носи велики приход, који прибира бостанџи-паша.

На Истоку од Ниша помиње Контаринов путописац планину Куновицу и село и узимље је, као Ramberto и др. за

границу између Србије и Бугарске. — По Zeno-у могао се пут од Дубровника у Цариград прећи за 25 дана, поштом за 20 дана, султанов улак пређе га за 15 дана; он је најкраћа веза између Цариграда и Јадранског Мора. Контариновој дружини требало је од Дубровника до Ниша 11 дана, а од Ниша до Цариграда 19 дана. Хајес вели, да од Дубровника до Ниша има 15 дана и 15 дана од Ниша у Цариград. Код Контарина треба одбити 2 дана на одмор, те је путовао само 28 дана. Ramberto (г. 1534.) путујући зими, употребио је за исти пут 32 дана; Шепер (г. 1533.), путујући лети, од Цариграда до ушћа Неретве 38 дана; Chesnau (1547.), путујући од Дубровника до Цариграда, два месеца; на послетку Seydlitz (1559.), путујући лети с француским куриром од Цариграда у Дубровник, 20 дана. Бадоаровом посланству требало је (1573.) за исти пут 46 дана.

Matković. Putovanja po Balk. Pol. у XVI. v. — Putni dnevnici Jakova Bongarsa od god. 1585. i Vratislava S. Mitrovica od god. 1591. (Iz CXXX. knj. Rada). Zagreb 1897.

Bongars-ов дневник, писан француски, издао је професор Хален, и по овоме издању реферише о њему Матковић. Бонгар је путовао за Цариград преко Мађарске и Влашке, и код Рушчука је прешао Дунав. Довде му је интересантна белешка, да је село Бленд у близини Беча постало пре три месеца и „да је *насељено од Хрвата,* турских бегунаца“ за тим да у Трговишту, кнежевској престоници на Јаломици има поред Румуна, Срба и Бугара.

Од Рушчука је Бонгар путовао преко Црне Воде, Разграда, где истиче турско становништво и његове џамије, Преславе (Ески Стамбул или Стари Цариград), старе престонице бугарских царева, у којој је 300 кућа бугарских с 1500 душа и 1000 турских са 6000 душа, прешао је преко Балкана, чије име не казује, и приспео у село Босињково. Остала су имена већином тако изопачена, да се не дају поуздано идентификовати. Путни дневник Бонгаров је врло површан и одвећ мало користан.

Путопис чешкога племића Вратислава С. Митровица, чешки писан, изашао је у више издања, а употребљавао га

је Ч. Мијатовић (Пре триста година, Гл. XXXVI), а има из њега извод у колико се тиче Бугарске у Зборнику (VI, 172 с.). У овом раду Матковић се служи издањима Пелцеловим и Розумовим. Од интереса су ове белешке Вратислављева путописа:

О Београду. У предграђу његову, које је изван града, има много кућа, где разни народи, на име Турци, Грци, Јевреји, Угри, Далматинци, Ердељци и т. д. живе. Има безестан, који је квадратна зграда, оловом покривена а наоколо су дућани. А усред ове зграде има пространо двориште с бунаром, у који је вода доведена жлебовима и кроз велики округли камен(!). У овом граду има кућа, где се хришћанско робље јавно продаје. Православни немају своје цркве, а католичка се служба врши у скромној кући а свештеника издржавају католички трговци. — Матковић износи упоредно и опис пута од Wennern-а, који је 1616. год путовао у Цариград и тиме осветљује први путопис. Овај о Београду каже, да је добро насељена и отворена варош. У пределу је врло родном, с много лепим вртовима уз куће, велики као Нирнберг. На ставама Саве и Дунава диже се град с високим и јаким зидовима и кулама. Варош је и с И. и С. опасана прокопом, а под градом је варошица, ограђена зидом, који се држи градских зидова. Између зграда има неколико лепих цркава, каравансераја и безестан. Становници су Угри, Срби. Дубровчани или Латини, Турци и Јевреји, који воде велике трговачке послове; има и много Цигана.

О каравансерајима и паланкама. У каравансерају је Креквићево посланство, чији је путописац Вратислав, први пут ноћило „с коњима под заједничким кровом, јер у турским гостионицама нема засебних соба". Види се из овога и других описа, да се каравансераји нису нимало ни до данас изменили, јер их оваквих има још много по Турској. — Венерн каже да су паланке од Будима до Београда сграђене од једног или два или три реда колаца у земљу побијених, испреплетаних замазаним прућем, а између њих је земља набацана и набијена; у њима су Турци, а у селима Угри и Срби.

Места од Београда до Софије. Вратислав помиње на цариградском друму ова места: Београд и детаљно га описује, затим Хисарлик или Малу Паланку, Велику Паланку (сме-

дер.), Баточину (Budessina), српско село Јагодну, доста велико и лепо место, Ражањ (Rassen), врло рђаво село, Ниш, Куричесму, Пирот, „који беше с леве стране од пута“; има порушен градић од којег још само зидови стоје. У Софији су становници Бугари, Дубровчани, Грци, Турци и многи Јевреји, Ова места помиње и Венерн. Оба су прешли Мораву код Ћуприје, а предео им је (у Морави) пуст и необрађен, пошто беше врло ретко насељен. Венерн спомиње и Алексинац; Ниш му је велики као Dinkelsbühl (на Wörnitz-у, притоки Дунава). — У даљем описивању нема код обојице никаквих географских новина, које не би код пређашњих путника биле поменуте. Вратислављев се дневник даље поглавито бави описивањем мука, које је посланство свирепошћу турском мучило и трагичком смрћу царског посланика Креквића.

Две напомене. Идентификовање неких места, која старији путници помињу, са данашњим, није Матковићу увек сретно испало. Ово долази отуда што, изгледа, да Матковић не употребљава увек руску карту Бугарске (1 : 126.000) и нашу специјалну. Да поменем двоје: као да су била два пута између Ниша и Беле Поланке, и осим тога, станица цариградског друма Суха Клисура, Клисурица, Куричесма није била на месту данашње Беле Паланке, као што је до сад у опште примљено.

Као да Цариградски друм није дакле од Ниша ишао само данашњим путем преко Плоче и Моралије, Митад-пашинним путем који је новијег порекла, већ и на Кутину, кроз Заплање, па је између села Јаглича и Душника прелазио снижени гребен Суве Планине и водио даље према Белој Паланци, јамачно поред села Космовца и долином Црвене Реке; пут је Суву Планину прелазио преко њене најниже преседли Змијине Ливаде (Брабоњка) изнад Јаглича. И сад се виде у Заплању трагови и прича се о „старом путу“; поред њега има и градишта и кулина (између Јаглича и Душника), за тим развалине од два града око Космовца, које народ зове „латинским калетима“; једно је Големо Градиште, у близини Космовца, град колико белопаланачки, а друго је на једној главичастој заобљалој коси испод Гол. Градишта. Рим на овом путу помиње градић Копривац. По својој прилици се Куновицом звала и по-

менута преседлина а можда и цела Сува Планина је мењала имена и данашње име је новијег порекла (Вук је зове и Суваром. Даница 1827 с. 32). Јер само је њен, оштрим и дрским облицима високих планина назупчени гребен могао онако изненађивати путнике, само је она могла бити „верига дуга“ а део од Catenam mundi. Унутрашња, северу окренута страна Суве Планине, пребогата је изворима и испуњена челенком од речица; овај крај потпуно одговара описима старих путника, да је на том путу много воде и земљиште никад не пресушује. Име Куновице одржало се до сада у имену малог села Куновице и Куновачког Виса и речице у лево од Митад-пашина пута.

На месту Беле Паланке поуздано је била римска Remesiana. Довољно су познати трагови тога римског насеља. Могућно је, да је на истом месту било и средњевековно Мокро, ма да је већ Петар Амијенац на месту старе Ремезијане нашао сасвим напуштену варошицу, а Брокијер је и 1433. видео овде развалине потпуно разорене вароши, коју назива Изворoм. Није немогућно да је римско насеље у средњем веку сасвим напуштено и да је средњевековно Мокро било на месту данашњег села Мокре, 3 Км. на више од Беле Паланке уз реку Коритницу. Али, чини ми се поуздано, да Суха Клисура или Клисурица (од 1573. г.) и Куричесма турског доба није била на месту римске Ремезијане и средњевековног Мокрог, Извора, већ 5 Км. даље од данашње Беле Паланке, на путу за Пирот, поред данашњег села Клисуре. Доцније је (1637. г.) Муса Паша на месту старог римског насеља подигао паланку и сазидао познати град; тако је постала данашња Бела Паланка (Мусапаша Паланка, Мустафапаша Паланка).

Бавећи се у три маха у околини Беле Паланке и добивајући извештаје преко учитеља Г. А. Младеновића, могао сам о останцима Старе Клисуре и живој успомени народној ово сазнати:

Између данашњих села Кременице и Клисуре у белопаланачкој котлини има место које се зове Куричесма или Стара Клисура; на њему се виде остаци од зидане чесме која се такође Куричесма (Суха Чесма) звала. По причању сељака овде је била варош Стара Клисура, у којој је постојало преко 40 занатлијских дућана, највише „албантиница“; оно је, веле, записано у царској (турској) књизи „Ћутуку“

(књига о тапијама); сад се виде темељи од варошке цркве Св. Илије. Услед турских насиља Стара Клисура је расељена као и многа друга места на цариградском друму; као њене раселице постала су села: Кременица, Ореовац и Коритница; има породица у тим селима које знају да су из Старе Клисуре или Куричесме. Али око 10 породица Старе Клисуре населе се даље од друма у месту Дубрави (атар данашњег села Клисуре) и направе скривене пећинске станове. Овде сада има 15—20 пећина вештачких, издубљених у бигру, изведених у облику округлих или четвртастих соба, са нарочитим скривеним одељцима за храну и боље покућанство. У ово пећинско село досељавали су се сељаци с Косова, књажевачке Каменице и пиротског Стрелца, те је нарасло до 100 кућа. Турци су му и овде досаћивали а и чума га помори, те остану само 12 кућа. Оне се пре 38 година по наредби турског буљубаше Шабана преселе на место данашње Клисуре и оснују ово село.

Од интереса су саопштења Стојана Новаковића о много старијим путописима Буркарда и Бертрандона де ла Брокијера[1].

Буркардов спис је од 1332. године, путопис Брокијеров од 1432, а стављен је на артију 1455. год. У нашој књижевности најпре је поменуо Буркарда (Брокара) Ј. Ристић (Гласник VI. с. 211), а за тим Д-р П. Матковић (Rad XLII, 158.—162.); и из Бертрандонова путописа је најпре начинио извод Ј. Ристић, а о њему је писао и Матковић (Rad XLII с. 167—170.)

У Буркарда има само историјских података. Међу народима Б. П. помиње и Готе, за које, каже Новаковић, има бележака да су се све до турског освојења одржали.

Више географских бележака има у путопису Брокијерову. Он пише, да излазећи из Дренопоља, излази из Грчке и улази у Македонију; Пловдив је већ у овој области. Од вароши помиње даље Софију, па Пирот; последња није ограђена, али има градић на једном крају, опасан с једне стране реком а с друге великом баром. Турака је у њему мало. Помиње још Измур (Извур, Белу Паланку) па Ниш, који је на прекрасном

[1] *Новаковић Стојан. Буркард и Бершрандон ле да Брокијер о Балканском Полуострву XIV и XV века.* (Годишњица Николе Чупића, књ. XIV. с. 1-66. 1895).

месту, где се сеје много пиринча. Интересантно је, да и неколико путника потоњега времена помињу јако развијену културу пиринча у моравској долини од Јагодине до Ниша, а по тим местима чини се, да су центри културе пиринча били: Јагодина, Спахикој и Ниш (в. Преглед II, реф. 5). Из Ниша је Б. дошао у Крушевац (Corsebech), који опширније описује. У време Б. проласка (пролетњих месеца 1433. г.) граница је међу Србијом и Турском била на Морави међу Крушевцем и Варварином, и од Крушевца је Б. ушао у државу деспота Расије или Србије. Уз пут је видео на брегу развалине Сталаћа, и под њима на Морави 81—100 шајки, које ту Турци држе.

На другом месту Брокијер спомиње да у Расији и Грчкој има река које могу носити лађе, а ту мисли на Мораву и Марицу, тврђење, о којем има сведочанстава и из потоњих времена, једно с краја прошлога века. — Од Сталаћа путовао је читав дан кроз земљу врло лепу и врло добро насељену, и у тој Расији или Србији има свега што је од потребе. За тим је дошао у Некудим, варош сличну селу, у пределу врло лепом и плодном. Ту се видео са деспотом Ђурђем, који се бавио у овој вароши за то што су око ње врло лепа шумска места за уживање и реке и шуме за сваковрсни лов, нарочито са соколовима. Овде је изишао пред деспота Ђурђа.

(Из Прегледа географске литературе о Балканском Полуострву 1894. год. с. 10 и 1895—1897. год. с. 24).

Девети скуп немачких географа[1].

[1] Просветни Гласник 1891. г., свеска 7 и 8.

Покушаћу да укратко саопштим главне послове и прегледам главне предмете са деветог скупа немачких географа, који је држан овог ускрса у Бечу. Дуже ћу се задржати на изложби, пошто је у њој било интересних предмета за географију и картографију у опште, а приличан број и таквих, који се тичу Балканског Полуострва. О предавањима и комуникацијама бавићу се у кратко, пошто извештаји са географског скупа нису још изашли.

При прегледу изложбе изоставићемо карте, које су ради тога биле изложене да дају слику поступног развитка картографије у Аустро-Угарској, исто тако и интересантне карте нирнбершких картографа и неке млетачке. Све би то било и од мањег интереса и не би се без проматрања самих предмета дало јасно изложити. Главно је да прегледамо карте Балканског Полуострва.

Између питања о којима се бавио скуп има их која по статутима морају бити предмет дискусије. Таква су питања школске географије, о којима су на бечком збору држата три предавања. Затим долазе серије предавања о питањима, којима се у томе времему бави географија или науке њој блиске. Две су такве теме расправљане на бечкоме скупу, питања лимнологије и Балканског Полуострва. Обе су биле и центар интересовања, и ја ћу покушати да дам мало потпунију слику о њима. Било је, као и увек, неколико предавања без везе са главним темама.

I.

1. Лимнолошка су питања расправљала четири предавача: *Рихтер*, температурне прилике алпијских језера, *Цепелин*

испитивања Боденског Језера а *Брикнер* и *Сигер* колебања језерских нивоа.

Новије су у саопштењу Рихтерову његова финија температурна проматрања на Врбском Језеру (Wörthersee) у Корушкој и издвајање слоја променљиве температуре, који назива Sprungschicht. Рихтер је предузимао у сваком месецу мерења температуре Врбског Језера. Вода језера прима све екстремне температурне промене корушке алписке котлине. (Јануарска је температура Целовца — 6·2, лети 20—21° С.). Језеро се редовно замржњава и лед се задржи још у марту; лети се вода језерска јако загрева, али само у горњим слојевима. У јесен се почиње извршивати промена у распореду температуре. Али је температура горњих водених слојева увек виша од ваздушне температуре; та је разлика јула 4—5° С. Виша температура површних слојева издаје зими магле, које спречавају утицај инсолације. Према томе Врбско Језеро спада у тип умерених језера *Форелове* класификације[1].

Цепелин је извештавао о испитивањима Боденског Језера, која ће изгледа постати образац радовима те врсте. Пет држава око Боденског Језера потпомажу систематско испитивање језера, и нарочита комисија, у којој је швајцарски изасланик *Форел*, израдила је план за испитивање. Ради се и тачна карта дна Боденског Језера размера 1 : 50.000; на сваки кв. км. долазе 20 мерења дубине. — Испитивања нису завршена, и Цепелин је могао саопштити само неке резултате. — Рајнино се корито, од њеног ушћа код Брегенца, проду-

[1] Главни су радови о испитивању језера *Форелови, Симонијеви, Војековљеви* и *Гајстбекови*. Форел је изнео најрационалнију термичку класификацију језера. На основу мерења воде језерске у разним дубинама и на основу тога што је вода највеће специфичне тежине на 4° С, Форел разликује две могуће стратификације слојева водених у језерима. Једна је stratification directe, на дну вода ниже температуре (+4° С) горњи слојеви топлији; а друга stratification inverse, топлија вода на дну (+4), горњи слојеви хладнији. По стратификацији слојева водених, разликује Форел: 1. *тропски тип* језера у крајевима, где је клима тако топла, да се слојеви водени никако не охладе испод 4° С (тропски басени афрички, нека италијанска језера). 2. *умерени тип* са језерима код којих је стратификација лети непосредна, зими обрнута (сев. немачка, сев. америчка, велика руска и нека алписка језера). 3. *поларном типу* припадају језера, код којих је обрнута стратификација трајна.

жава још за 11 км. у језеру; оно је са свим разговетно изражено и просеца једну морену на дну језерском. Пробе упућују на граубинденско порекло језерског муља. Испитују се и границе до којих се виде предмети потопљени у воду, методом *Секијевом;* највећа дубина, до које продиру сунчеви зраци, одређује се методом Фореловом, препаратима хлорног сребра. Температурна се проматрања врше термометром Negreti-Zambra. Особито конструисани лимнографи региструју Seiches-еве Боденског Језера.

Брикнер је расправљао тему о колебањима нивоа код језера и мора. Главни му је закључак, да су великој већини тих колебања узроци промене у дотицању и отицању воде, али он налази и примере, у којима се, противно *Сису,* мора прибећи тектонским узроцима. Колебања нивоа језерских стоје свакако у вези са климатским колебањима, о којима се Брикнер до сада са великим успехом бавио и покушао да их сведе на сталне периоде (35 година). У својем предавању, држаном одмах после Брикнерова, доказао је и *Сигер* везу између климатских и колебања језерских нивоа у Шведској и Норвешкој. Он мисли да се промене нивоа тих језера могу свести на Брикнерову периоду климатских колебања од 35 год. Многим хидрографским курвама, које у већим или мањим лустрима представљају стања воде у језерима, њиховим притокама и отокама, доказивали су своје тезе. Брикнер је демонстровао своје резултате на курвама Боденског Језера, Каспијског, Црног и Источног мора. И Атлански Океан, између Бреста и Хавра, показује колебања нивоа. Брикнер то своди на промене у количини воде Сенине, а у последњој инстанцији опет на климатска колебања у времену од 1850—1890.

Проматрања на различним станицама показују, да се водени ниво формално изери. Узроци су томе: неједнак распоред атмосферског притиска на појединим деловима језера и ветрови, који воду ка извесним обалама натерују; код сланих језера долази у рачун и различна специфична тежина у појединим деловима језера. На ушћу је река ниво виши но на местима богатим сољу.

Колебања језера и мора погрешно су тумачена, и сувише често су узимана у помоћ тектонска кретања, али се не може рећи да нема нигде тектонских утицаја. Доказе за то дају хидрографска проматрања на шведској и немачкој обали

Источног Мора. Станице хидрографске показују на обема обалама знатне разлике. На немачкој су обали колебања незнатна, а код Штокхолма и на финској обали опажа се знатно спуштање нивоа, којем једино може бити узрок издизање земљишта. Поређивање климских прилика и стања воде на обема обалама не може да објасни ове појаве.

2. Можда ће изгледати нејасно зашто да се збор немачких географа бави и таквим темама, као што су питања Балканског Полуострва, темама које више спадају у специјалну географију (Landeskunde). А ако се прегледају још и досадашње расправе немачких географских скупова, то ће бити још и нејасније. Бивала су истина испитивања на половима нарочити предмет дискусије, али само због велике важности поларних области за развитак географије и због неких општих питања, којима се тамо тражи објашњење. Осталим се областима није давало да буду нарочити предмет дискусије, највише да се држало о њима једно предавање. Објашњење би се могло наћи у струјама које сада владају у географским и природњачким круговима бечким. Као што је познато, и пређе су аустријски научњаци путовали по Балканском Полуострву и учинили врло много за познавање његово. Тај посао није прекидан, и ако је пре неколико година била у пуном јеку афричка струја (да је тако назовемо), из које су поникли бечки путници по Африци. Географско је друштво пливало у тој струји. Али се осећало да ће наступити обрт. Различни погледи о томе, шта је сфера научних интереса аустријских, да ли далеки континенти (у којима још Аустријанци немају интереса) или Исток, били су узрок због којег су пре непуне две године падале и биране управе у Географском Друштву. Проф. физикалне географије на университету, *Пенк*, држао је предавање о задатку географије у Аустро-Угарској, где је устао против изашиљања афричких путника и упућивао на много ближу и природнију „сферу аустријских научних интереса“, на Исток. То је после у разним варијацијама понављао проф. *Тула*. Струја је та захватила у неколико и Географско Друштво, што се види по њихову часопису и овоме скупу немачких географа. Бечка Академија Наука ради стално на томе послу. — Овом малом дигресијом хтео сам да објасним: зашто се немачки географи баве Балканским Полуострвом, а сада, остављајући поуке и

патриотске покличе (на које могу да наведу премишљања о овим фактима), изложићу главна саопштења.

У предаванима о Балканском Полуострву било је мало нових података и погледа. Тако је проф. *Тула* поновио факта и мисли које је до сада 3—4 пута штампао и 5—6 пута о њима говорио. Своју орографску поделу источног дела Полуострва, на чисто геолошкој основици, штампао је у Reisen und geologische Untersuchungen in Bulgarien, у Deutsche Rundschau f. Geographie и у новој Јиречековој књизи о Бугарској. Остали делови његова предавања, кратак преглед досадашњих главнијих геолошких испитивања на Балканском Полуострву, обележавање геолошки још неиспитаних области и упућивање на Сисову торзију у источној Србији и Источно копно, такође су познате ствари. Класификовао је геолошки рад и досадашње геолошке карте Балканског Полуострва, по тачности; по њему на прво место долазе геолошка картирања Мојсисовића, Тица и Битнера у Босни и Херцеговини (!), за тим Најмајера и осталих по Грчкој, па његова по Бугарској, најпосле геолошки рад у Србији (!).

Харшл је у својем предавању о развитку картографије на Балканском Полуострву изнео нових података. Штета што је узео у обзир само новије радове. Радове у Србији почиње тек 1871. годином, када је Штернек предузео астрономска одређивања тачака. Његове ћу податке изложити у прегледу картографије Балканског Полуострва.

Филипсон је издвојио у геологији Пелопонеза кристаласте шкриљце и кречњаке јако поремећене; преко њих су дискордантно преднеогенске седиментне стене, делимице интензивно, делимице слабо набране, и, напослетку, ненабран неоген испреламан у пласе (Schollen). Кречњаке са рудистима и нумулитима раздваја на триполичке и пилоске.

Проф. *Томашек* покушао је, да на основу досадашње литературе одреди етнографски карактер Македонаца. При предавању су биле изложене и четири историјске карте Балканског Полуострва; уз њих и карта, која би требало да представи данашње етнографске границе између Срба и „бугарских Словена“. Она се у главноме слаже с Лежановом етнографском картом, само што, поред охридских, умеће још неколико српских оаза у Македонији. Историјски моменти су основица

његовом схватању и разграничавању Срба и бугарских Словена. Истиче словенски карактер Македонаца; доцније настају утицаји бугарски и српски. Српске су традиције и сада јаке у Македонији, и ако она није „чисто српска земља". Овде је проф. *Томашек* учинио велики скок и извео закључак (који дотле није довољно образложен и испада неочекиван), да је македонско становништво у већини бугарско.

Проф. *Гец* није држао заказано предавање о Копаонику. Није штета, пошто је Гец штампао своја проматрања о Копаонику (последњи пут у најновијој свесци Петермановых Mittheilungen-a).

3. Проф. *Пенк* држао је врло интересантно предавање, у којем је покушао да класификује облике рељефа на површини земљиној. Главна му је подела на земљишта континуалног нагиба и затворене депресије (облици карста, централна континентална утолегнућа, језера без отока). — *Најмајер* је дискутовао новија магнетска премеравања. *Динер* је изложио своју поделу западних Алпа (принципи поделе разликују се од Бемових; он полаже много на дислокације). *Штајнер* је говорио о употреби фотографије при снимању терена (нарочито високих), о фотограметрији. *Штернек* је изложио новија проматрања своја о скретању шеталичког клатна у Тиролу и Чешкој.

II.

1. У картографској су изложби биле поглавито заступљене карактеристичне карте, које представљају поједина доба аустријске картографије. Већина је тих карата из *Ратног Архива* (у којом се чува и огроман број старијих карата Балканског Полуострва) и из *Војничког Географског Института.* Систематска картографска снимања Аустро-Угарске монархије почињу још у XVIII веку; доцније су непрестано дотеривана. То је био увек један од главних послова аустријског генералштаба. 1839. основан је и Војнички Географски Институт. У погледу тачности и финоће у изради скица и у начинима репродукције карата, новији се радови Географског Института рачунају међу најбоље. Поред многих других радњи од особите је вредности карта Аустро-Угарске, размера 1:75.000 са 770 листова; она обухвата и Босну с Херцеговином.

Карта је израђена на основу планова размера 1:25.000. Пројекција је карте конична пројекција (Мифлингова). По-

четни је меридијан Феро. Сваки лист представља трапез од 15 минута географске ширине и 30 минута дужине. Највећа је пажња обраћена на пластику, ради чега су у карти комбиноване шрафе и изохипсе. Изохипсе су вучене на вертикалним размацима од 50 м. Изохипсе сваких 100 м. вертикалног размака дебље су извучене, и означена им је висина на ивици листа. Да се и детаљи терена представе унесене су и шрафе; тиме је и природа размака између изохипса представљена. Свака секција има извесан број кота, које представљају апсолутну висину тачака над средњим стањем воде Јадранског Мора код Трста. Репродукција карте бива хелиограВуром.

И приватна картографија аустријска била је потпуно заступљена. Карте издавача *Артарије* изложене су биле у великом броју. Та је фирма основана још при крају прошлога века, и увек је, нарочито у првим временима, издавала многе карте Балканског Полуострва. Још су боље радње новијег издавача *Ed. Hölzel*-а. Школске дуварске карте његова картографа *Hardt*-а могле би одменити познате карте Кипертове.

Од немачких картографских фирми две најбоље биле су заступљене великим бројем карата. *Justus Perthes*-ов завод у Готи, најбољи приватни картографски завод, изложио је своје атласе и велике дуварске карте, а берлински *Dietrich Reimer*-ов завод поглавито Кипертове карте.

Поред великих, специјалних и детаљних атласа, као што су *Бергаузов* и *Штилеров* и т. д., изложени су били и многи школски атласи. Од њих су најбољи: Sydow-Wagners Methodischer Schul-Atlas (Gotha. Justus Perthes. 1891.) и Kirchoff und Kropatschek Schul-Atlas für die Oberklassen höherer Lehranstalten. Уз овај последњи долази и врло згодан Zeichenatlas (обоје: Debes, Leipzig).

Изложен је био и велики број рељефа, од којих већина представља терене из источних Алпа. Већина их је из универзитетског Географског Института. Међу њима је и велики рељеф L'Italia nel suo aspetto fisico од *Чезара Помбе*, на којем је узета у рачун и кривина земљина за Италију. Још је на њему и за хоризонталне и вертикалну координату узет исти размер. Интересантан је и патентирани инструменат (и начин), којим је један гравер (Kienzle) израдио у гипсу рељеф околине леобенске са изохипсама. Изохипсе колорише

као и хипсометријске карте. Инструменат је пантограф с неким додатком.

Поред карата и рељефа била је изложена и велика збирка фотографија и акварела из Аустро-Угарске и других области, у којима су снимали аустроугарски путници. Балканско Полуострво било је заступљено фотографијама *Дешшјевим*, *Шшилфридовим*, најновијим *Виншевим* из Црне Горе, као и неразговетним фотографијама *Тулиним* и *Злашарскога* с Рила. Мало су боље фотографије *Филипсонове* са Пелопонеза.

У овом су одељку биле изложене и многе панораме, међу којима су особито лепе панораме проф. *Симонија* и неке немачко-аустријског алпијског друштва.

Апарати за испишивање језера и инсшрументи за географску одредбу места. — Изложени су апарати за мерење дубине и језерске температуре, којима се служио „Нестор лимниметрије", проф. *Симони.* Уз њих је изложен и термометар Negretti-Zambra, који је у новије време употребљен за мерење температуре језерске у доњим слојевима на место минимног и максимног термометра. Апарат за испитивање језерских дубина и за конструисање изобатских карата (на основу мерења), којим се служи проф. *Рихшер,* има да покаже две врло корисне измене. На место ужета Симонијева, на дну којега је привезана тежина (Tiefenloth), Рихтер, употребљује металну жицу. Тиме је отклоњена контракција која наступи кад се уже натопи водом. И тежина је измењена тако, да је спретнија и да се њом може лакше руковати и захватити муља са дна језерског.

Међу апаратима, глобусима и рељефима, који су намењени само географској настави, било их је и од бечких и страних механичара. И у овом је погледу Беч сада знатно одмакао. Ове је послове убрзало и усавршило оснивање географских кабинета, којих сада има у многим средњим школама аустријским. У једној бечкој гимназији, иницијативом професора *Умлауфша,* сабрана је незнатним средствима велика збирка школских географских инструмената, рељефа, карата, фотографија, предмета који представљају главније продукте појединих земаља и т. д. О томе кабинету држао је професор Умлауфт предавање, раздао међу чланове скупа списак предмета, које би требало да има географски кабинет по његову

мњењу, и тражио нарочиту комисију, која би одредила предмете географског кабинета. И ако је мњење Умлауфтово о географском кабинету са свим шаблонско, и број главних предмета кабинета претерано велики за једну средњу школу, неоспорна је вредност таквих кабинета.

Војнички Географски Институт и Техничка Велика Школа изложили су знатаи број инструмената за одредбу места. Било је међу њима: 1. Инструмената за триангулацију и прецизиони нивелман (теодолити и инструменти за прецизиони нивелман). У овом је одељку било и инструмената, који се у университетском Географском Институту употребљују за орометријске радње и у опште експлоатацију карата (поларни планиметар, картометар и курвиметар); 2. Инструменти за одредбу географске ширине (полне висине), азимута и географске дужине (пасажни и универсални инструменти). Већина је тих инструмената од бечких фирми.

Изложени су и простији апарати, којима се служе мапери Војничког Географског Института, инструменти, који се на путу могу употребити за географску одредбу места (мањи универсални инструменти, секстанти са призмом и огледалом, хронодајк и т. д.) као и новији фотограметријски апарати; уз њих су биле изложеие фотографије, на основу којих је *Паханини* израдио до сада најтачнију карту М. Розе, и његов фототеодолит.

2. Приликом својег предавања о развитку картографије Балканског Полуострва, изложио је *Хартл* једну већу манускриптну карту, која представља све, од аустријских официра, астрономски одређене тачке на Балканском Полуострву у времену од 1871.—1875. год. Из ње се види, да је *R. v. Sterneck* астрономски одредио у Србији 57 тачака. Само две тачке на путу Ниш—Приштина одредио је *Милинковић.* По Босни, Херцеговини и Црној Гори (овде само три тачке) одређивали су *R. v. Sterneck* и *H. v. Sterneck.* По Старој Србији и новопазарској области одређивао је *Милинковић.* Све одредбе тачака по Албанији извршио је *Ђурковић,* а тако исто и већину у Македонији. Неке, као Охрид, Битољ и Солун, радио је у друштву с Хартлом; заједно су одређивали и тачке на путу од Битоља до Солуна.

У Бугарској су извршили астрономске одредбе тачака *R. v. Sterneck* и *Хартл;* у области између српске границе

Софије и Самокова радио је *Милинковић*. Све одредбе тачака по Источној Румелији, Тракији и Епиру извео је *Хартл*.

После ових многобројних аустријскох одредаба, остале су ипак већа источна половина Црне Горе и северне Арбаније (изузимајући околину Скадарског Језера) без и једне астрономске тачке.

Аустријски су официри од 1871.—1875. год. одредили на северном делу Балканског Полуострва 500 тачака астрономских, 400 тригонометријских и 600 висинских. Томе још долазе њихове нове одредбе у Босни, Херцеговини и Грчкој. Босну су још пре 20 година снимили први пут. 1878.—79. извршено је ново триангулисање са ослонцем на далматинске и тачке по Срему и Хрватској, а за тим одмах и катастрално премеравање од 1879.—1883. У Босни је одређено тригонометријски 3590 тачака.

У Грчкој је прва снимања извршила француска војничка комисија 1829.—31. год. На основу њих израђена је карта од 6 листова, размера 1:200.000. Доцније је било само делимичних одредаба и премеравања ради исправке ове карте. Од 1889. год. раде аустријски официри (*Хартл*) на триангулацији и снимању Грчке. 1890. завршена је триангулација Пелопонеза.

Пошто сам овако у кратко по карти и према предавању Хартловом изложио новије картографске радње аустријске на Балканском Полуострву, да поменем да је и руски генералштаб 1877. године снимио источни део Полуострва и одредио 1287 тачака; на основу рускога рада израђена је карта Бугарске, размера 1:210.000. Старија руска карта западне Бугарске и Источне Румелије, размера 1:84.000, израђена је на основу снимања руских официра од 1828.—33. 1877. године, за време рата, увидели су непоузданост ове карте и почели одмах радње за нову. Одредили су најпре разлике у географској дужини телеграфским путем између Кишењева, Галца, Јаша, Букурешта и Свиштова, а између Букурешта и Ђурђева хронометром; за тим је почета триангулација на десној обали дунавској, па је продужена и преко јужне Србије, кроз Врање и Куршумлију. Астрономски је одређено 11 тачака, међу којима су и Софија и Видин. Скице су рађене размера 1:42.000 и 1:84.000.

Подаци, на основу којих су рађене аустријске карте Балканског Полуострва, сада су нам довољно познати, и то и за карту Балканског Полуострва од 1876, размера 1:300.000, и за нову карту Босне и Херцеговине, размера 1:75.000. Исто ће се тако из Хартлова саопштења знати и подаци, на основу којих се ради карта Грчке. Француска карта Грчке од 1832. и руска карта Бугарске и Источне Румелије давале су и пређе ослонца за процену њихове тачности, пошто су већ били познати подаци, на основу којих су рађене. Једино о манускриптним картама аустријским од 1783, 1789 и 1790 године, као и о картама аустријским од 1718 и 1721, не знамо ничега поузданог, ма да је првим трима нека триангулација свакако претходила.

Све карте из географске изложбе, које се тичу Балканског Полуострва или појединих области његових, изложићу хронолошким редом; неке од нумера неће одговорити потпуно библиографским захтевима, пошто ми није било могућно увек добити насловне листове карата, а уредног каталога није било; негде опет није на карти забележено место где је репродукована. Није ми према томе могло бити познато место излажења, и то за карте од 1688, 1695, 1717, 1731, 1811, 1837 и 1838. Разуме се, да је на бечкој изложби био изложен ипак незнатан број карата, те овај кратак преглед не треба схватити као ни иоле потпуну библиографију карата Балканског Полуострва.

1688. *Sebastian Albert.* L'Isola di Lefcada, 4 листа 1:162.000.

1695. (око). *Roussin.* Carte topographique de l'Isthme de Corinthe; 1:21.600.

1707. *Angiolo Emo.* Carta del regno di Morea; 1:328.000.

1716. Турска карта Европске Турске и пограничних области на Северу. Номенклатура турска, 4 листа; $1'' = 3^3/_4$ географске миље. Аустријанци је задобили у битци код Петроварадина 5. Авг. (н. К.) 1716. У њој су унесени само важнији токови речни, границе санџака и места. Висине нису представљене.

1717. *Antonio conte Anguistola.* Pianta della città e fortezze di Corfu.

1717. (око). *Heckenauer.* Plan von der an dem Drinfluß in Bosnien liegenden Vöstung Zwornik, Wien. Висине представљене методом крtичњака.

1718. Charta geographica vom Königreiche Servien. 2 листа; $1'' = 3750^0$. Wien. Црвеном линијом означене границе пожаревачког мира (1718). Терен представљен методом крtичњака. Морава, по означењу на овој карти, пловна до Ћуприје. Једна примедба на карти каже да је цела Србија „lauter Berg und Wald"; нису под шумом само околине села. Означени су и сви рудници, које су Аустријанци у то време експлоатисали. Топографски од великог интереса. „Aufgenommen nach der Bousole und Uhr soviel es die Zeit erlaubt hat".

1719.—20. *Oebschelvitz.* Karte der Heeresstraße von Constantinopel bis Jagodin in Servien. Aufgenommen vom kaiserlichen Botschafter Graf v. Virmont. 1719/20. Редуцирана на 2 листа, $1'' = 1/2$ геогр. миље. Ово је редукција велике карте Вирмонтове, размера $1'' = 466^0$, која је цртана на 24 листа. И од последње је изложен био један лист, који обухвата околину Цариграда и Босфора. На засебном месту на карти наведена су и имена свију станица на путу од Јагодине до Цариграда.

1721. Charta von dem Königreiche Serbien, 3 листа. Wien. Скоро идентична с картом од 1718. И њу су радили аустријски официри. Висине су такође представљене методом крtичњака[1].

1731. *Joan Milsi.* Pianta della isola di Corfu.

1738. *Briffant.* Carte du royaume de Bosnie. 1:513.000. Wien. На свили штампана.

1740. *Jo ba de Rebbein.* Mappa fretti Constantinopolitani sive Bospori Thracici. 1:96.000.

1740. (?). Wege und Gegenden von Serbien und Bosnien, 24 листа, $1^0 = 2409^0$. Изложен је био само један лист. И ова је карта по свој прилици посао аустријских официра. Манускрипт.

[1] На овој карти, као и на оној од 1718., пада у очи са свим слаба насељеност моравске долине, нарочито у поређењу са Шумадијом. А даље од Мораве има села којих је доцније нестало, на пр. на извору Црнице (око садашњих развалина манастира) налазе се села Сисојевац, Монастинар.

1773. *Elmpt.* Aufnahmen im Gebiete der Donaustromschnellen, 13 листова, 1:520.000. Wien.

1783. (око). Die unteren Donauländer; 36 листова. 1:620.000. Манускрипт. Врло вероватно да је и ова карта радња аустријског генералштаба. Изложен је био само лист, на којем је представљен ток Дунава од Гроцке до Флорентина. По тачности у топографији и представљању терена, она је најбоља од свих карата овога времена, које сам имао прилике да разгледам. За то падају у очи нека одступања од данашњих хидрографских прилика. Према целокупном утиску карте, мени се чини да се те разлике не могу свести на непознавање земљишта; нарочито то не би могло да вреди за северне крајеве Србије, који су Аустријанцима при крају прошлог века већ били добро познати. На овој је карти Ресавчина Моравина отока, која се од Мораве одваја ниже Свилајинца, па опет састаје код Лучице. Језава је самостална речица, која извире из Шумадијских Брда и утиче код Смедерева у Дунав. С Моравом се може састати само приликом поводња. Овако исто стање за Језаву показују и штампане карте аустријске од 1718. и 1721. С Ресавчином је друкчије. Ресава се више Свилајинца рачва, па један крак утиче у Мораву испод Свилајинца, а други код Лучице[1].

[1] Карата, којима се може веровати, колико знам, нема пре ове од 1783. Промене које су се од 1783. дешавале у односима између Мораве, Ресаве и Ресавчине врло су интересантне, и, по поузданијим картама, могле би се утврдити ове фазе: 1. По овој карти од 1783. Ресавчина је само отока Моравина. Ресава се улива испод Свилајинца у Мораву и нема никакве везе с Ресавчином. — 2. 1829. (Weiss). Морава као да је засула везу са Ресавчином, која се сад јавља као мртваја без везе и с Моравом и с Ресавом. — 3. 1840., 1853. (Ami Boué, Kiepert). Ресава и Ресавчина су једна река. Ресава се улива у Мораву код Лучице. Ами Буе помиње и у итинерару као особиту појаву нагло скретање Ресаве к Северу код Свилајинца. За ову би се фазу могло наћи и споредњих потврда: причања старих људи (сви су ми тако у Кушиљеву причали) и протоколи скупштински, где се подносе молбе, да се Ресава поврати у своје старо корито. — 4. 1870. год. (Kiepert). Ресава се рачва изнад Свилајинца и шаље један крак као Ресавчину Морави код Лучице, други ниже Свилајинца. — 5. Све доцније ваљаније карте представљају Ресавчину као отоку Моравину. Данас корито Ресавчине почиње из кушиљевачког поља, ма да многе мртваје (*Бадра, Луњевац* и *Везје*) упућују на везу с Моравом. И веза Ресавчине с Ресавом, ма да искидана и невичном оку једва приметна, да се реконструисати. Да се она

1788. *Löschenkohl,* Carte militaire et itineraire du royaume de Servie, 1 : 366.000 Wien. Лошија од карата од 1718. и 1721.

1789. Aufnahmen österreichischer Offiziere in Servien. 25 листова. 1 : 28.000. Манускрипт. Ово је прво систематско картирање Србије. Била је изложена само секција београдска, пажљиво израђена.

1789. *W. Faden.* The Sea of Marmara; 2 листа. 1 : 970.000. London.

1790. Aufnahmen im unteren Donaugebiet und in Serbien; 7 секција, 1″ = 800 хвати. Манускрипт. Изложен је био само неготински лист. Даља снимања аустријског генералштаба.

1807.—8. *Mayer v. Heldenfeld.* Europäische Türkei. 4 листа, 1″ = 5. нем. миља. Wien. Изложен је био лист, на којем је Добруџа и Источни Балкан.

1811. *Caetan Palma.* Carte de la Turquie. 1 : 1,260.000.

1817. *C. Vandencourt.* A new map of Greece, 4 листа. London.

1819.—1823. *F. Weiss.* Karte des osmanischen Reiches in Europa. 18 листова. 1″ = 2 геогр. миље. Wien.

1822. *Lapie.* Carte générale de la Turquie d'Europe, 15 листова, 1″ = 3 геогр. миље. Paris.

1826. *Lapie.* Carte de la Grèce, 4 листа, 1 : 400.000. Paris.

1828 *Катов.* Карта Балканских Земаља, 4 листа, 1 : 840.000. Петроград. Насловни лист нисам могао добити.

— *F. Fried.* Karte des europäischen osmanischen Reiches, 6 листова, 1 : 738.000. Wien. Artaria.

— *Cotta'sches geographisches Institut* in München. Das osmanische Reich in Europa. 6 листова, 1 : 1,008.000. München.

1832. *Corps d'état major.* Carte de la Grèce, 1 : 200.000. Paris. Израђена на основу триангулације и снимања француских официра 1829., 1830. и 1831. год.

дотле изгуби, мора се нарочито приписати валовитом потоку Буку. Објашњење је ових појава са свим јасно, само кад би се могле ове историјске фазе тачно фиксирати. Нарочито ми изгледа сумњива фаза 4., против које говори карта Шедина од 1869., на којој је Ресавчина још самостална. Али је свакојако и то тешко узети, да је Киперт без разлога извршио тако знатну промену на својој карти од 1853. Са свим је несумњиво, да му је Шедина карта (1869.), која се потпуно у овој тачки слаже са његовом од 1853., била позната, па је он ипак однос Ресаве и Ресавчине променио на својој карти (од 1870.). Изгледало би према овоме, да се промена између стања 3. и 4. збила између 1869. и 1870.

— *W. v. Chabert.* Stadtpläne aus Türkisch-Macedonien, 1″ = 115⁰. Изложен је био само лист Демир-Хисара.

1837. *C. de Fédor Karacsay.* Carte de l'Albanie, 1 : 400.000.

1838. *C. de Fédor Karacsay.* Carte du pays de Montenegro, 1 : 288.000. И са српским и турским насловом.

1833. *Dépôt général de la guerre.* Carte générale de la Morée et des Cyclades. Paris.

1846 *Sommer.* Athenes et ses environs, 1 : 50.000. München.

1849. *Moltke.* Karte des nördlichen Theiles des Bosporus, 1 : 25.000. Berlin.

1852. *Dépôt de la guerre.* Grèce, 20 листова. 1 : 200.000.

— *Турски генералштаб.* Карта Грчке и Тесалије на основу француске генерелштабне карте и Кипертове, 1 : 500.000. Цариград. Номенклатура турска.

1858. *Турски генералштаб.* Карта Србије, 1 : 350.000. Цариград. Номенклатура турска. Представљање терена лоше; подсећа много на карте од Бугарског и Сиркофа.

1867. *Kiepert.* L'empire Ottoman en Europe et en Asie, 4 листа. 1 : 300.000, 2. Auflage. Berlin.

— *Kiepert.* Nord-Albanien und West-Macedonien nach den Reisen des k. k. österreichischen Consuls v. Hahn, 1 : 500.000. Из путописа Ханова. Wien.

1868. *Roskiewicz.* Karte von Bosnien, Herzegovina und Novibazar, 4 листа, 1 : 400.000. Wien.

1869. *K. k. Militär-geographisches Institut.* Spezialkarte von Montenegro, 5 листова, 1 : 144.000. Wien.

— *Oberst J. R. v. Scheda.* Generalkarte der europäischen Türkei und von Griechenland, 13 листова. 1 : 864.000. Wien.

1871. *Kiepert.* Karte von Epirus und Thessalien, 2 листа, 1 : 500.000. Berlin.

1876. *V. Hauslaub.* Hypsometrische Übersichtskarte von Bosnien, Herzegovina, Serbien und Montenegro, 4 листа, 1 : 600.000.

1876. *K. k. Militär-geographisches Institut.* Generalkarte von Bosnien, Herzegovina u. s. w., 12 листова. 1 : 300.000. Wien.

1877 *Kiepert.* Karte des östlichen Rumelien, 1 : 540.000. Berlin.

— *Kiepert.* Otto Blaus Reisen in Bosnien und Herzegovina, mit Karten von H. Kiepert. Berlin.

1880. *F. Kanitz.* Originalkarte von Donau-Bulgarien und dem Balkan. Nach seinen eigenen Reise-Aufnahmen in den Jahren 1870—74 ausgeführt. 1 : 420.000. Wien 2. Auflage. Други егземплар исте карте представља још манускрипат с турама Каницовим по Бугарској, римским варошима и кастелима.

— *Gubernatis.* Carta d'Epiro. 1 : 400.000, са 11 страна текста. Rom.

1881. *Руски генералштаб.* Карта Црне Горе по најновијем разграничењу, 1″ = 450 м. Петроград.

1884. *K. k. Militär-geographisches Institut.* Generalkarte von Bosnien, Herzegovina etc. 1 : 750.000. Wien.

— Plan von Sarajevo, 4 листа, 1 : 3125. Wien.

1885. *Kiepert.* Generalkarte der südöstlichen europäischen Halbinsel, 1 : 1,500.000. Berlin

1887. rev. 1888 *Steinhauser.* Karte von Südost-Europa. Die Staaten der Balkan-Halbinsel. Wien. Artaria.

1890. *Vogl.* Die Balkanhalbinsel, 1 : 1,500.000. Из Штилерова атласа. Gotha, Justus Perthes.

1891. *Scheda.* Generalkarte der Balkanländer, 13 листова, 1 : 864.000. Neudruck mit Berichtigungen. Wien.

Изложена је била и једна велика карта Балканског Полуострва од турског генералштаба. Она је само фотографска репродукција с турском номенклатуром карте средње Европе, коју је израдио Војнички Институт у Бечу. Задржато је и слово ступца, којим почиње Балканско Полуострво на карти средње Европе.

Каниц је изложио две манускриптне карте (основица им је Карићева карта из „Србије"). од којих су у једној унесене његове туре по Србији (1859.—1889.), а у другој римске вароши, кастели, рудници, путеви и путање.

Наша генералштабна карта заузимала је угледно место и била представљена са 9 секција. Око ње су изложене биле и неке секције од обеју руских карата Бугарске (1 : 210.000 и 1 : 126.000)[1].

[1] Од генералних карата Балканског Полуострва сада су најбоље: 1. за топографију и општу пластику терена (са шрафама) *Vogel*-ова

Као што сам у почетку напоменуо, проф. Томашек изложио је четири манускриптне историјске карте Балканског Полуострва врло малог размера. Ја ћу изложити њихов садржај. Прва карта представља стање *у првом веку п. Хр.* Јелини заузимају јужни део Балканског Полуострва. У опште је приморје (узак појас) Белог, Јонског и Црног Мора насељено Јелинима. Између Трачана на И. и илирских племена на З. границе су долине Мораве и горњег Вардара. У северном делу Полуострва око река виде се интрузије Келта. — Друга карта представља стање *од 400—500 год. по Хр.* Јелини заузимају исти простор, само су, продревши у долине Марице, Вардара, Мораве и Тунце, прошарали Полуострво. Илири су редуцирани само на планинску област на З. (Црна Гора, северна и средња Арбанија). Остали део Полуострва заузимају *Романи.* — Трећа карта представља нов размештај по досељењу Словена и Срба (стање око 650). Илири још више редуцирани; прошарани и у Арбанији словенским племенима, која заузимају већи део Полуострва. Овим су Словенима Романи разбијени у мале оазе. И Грци су јако прошарани Словенима. Компактне, веће масе грчке налазе се у источном приморју Пелопонеза и Атике и око Цариграда. *Највећа компактна маса Романа одржала се у центру Полуострва, у областима горњег Вардара и Мораве.* Северозападни део Полуострва до Дрине заузела су српска племена. — Четврта карта представља стање од *680—1020. год.* Ромеји распрострти свуда, осим западног дела, по долинама речним и већим местима. У приморју Белог и Мраморног (с Црним) Мора задржали позиције из пређашње карте. Оазе романске мање су по гдегде, али се још налазе по целом Полуострву. Арбанаси задржали своје позиције из пређашње карте. Етнографске границе између Срба и Словена (које гдекад називају Бугарима) у главноме су исте; једино што су Срби мало даље продрли на Југ. Хунски Бугари у источној Бугарској и турска племена у долини Вардара чине компактне масе. На овој су карти линијама означене и политичке границе бугарске државе под

карта из Штилерова атласа. 2. за пластику (са изохипсама) карта *Геогр. војничког института бечког:* Hypsometrische Karte des europäischen Orients. 1887. За школе је најзгоднија *Кипертов* карта. Die Balkanhalbinsel 1884. из серије: Stumme physikalische Schulwandkarten.

Аспарухом (680. г.), Крумом (815.), Богором (840.—927.) и Самуилом (око 1000), и границе српске државе под Душаном (око 1346.).

Ветштајн је изложио велику манускриптну карту, у којој су унесене туре свију аустроугарских путника, који су од 1870.—1890. испитивали Балканско Полуострво у фитогеографском погледу.

Један нов уџбеник за физичку Географију.

Emmanuel de Martonne, Traité de Géographie physique. Paris. Armand Colin 1909. 8, VIII + 910 стр. 396, слика и карата, 48 табла фотографија, 2 колрисане карте. Цена 22 франка[1].

Од неколико деценија овамо ниједна, можда, наука није показала бржи напредак у разним гранама својим од физичке географије. Пре свега, скупљена је и груписана маса нових факата у појединим гранама географије — у области климатологије, океанографије, лимнологије, геоморфологије и антропогеографије; а друго: код самих испитивача показује се тенденција, да унесу што више географског духа у своје радове и да смисле нове методе истраживања које би дале импозантној згради физичке географије нарочито обележје.

Ово поглавито вреди за морфологију земљине површине или „физиографију", како је зову амерички испитивачи. Пре 20—30 година то је била готово само грана геологије код које су једино резултати интересовали географску науку. Премда је и данас познавање геолошког састава неког краја од потребе за проучавање рељефа, ипак истраживањима ове врсте не удара више геологија свој печат: географи настоје да употребе методе различне од геолошких, методе чисто

[1] Пре кратког времена изишло је ово важно дечо E. de Martonne-a професора на Универзитету у Лиону, сада у Паризу. Оно обухвата све гране физичке географије. Г. Ј. Цвијић је на позив редакције „Annales de Géographie" написао горњи чланак за тај часопис (XVIII, 15 новембар, 1909), и ми га доносимо у преводу Г. Др. Васе Руварца, и тиме желимо да обратимо пажњу географских и природњачких кругова на ово важно дело. Српски Књижеви Гласник од 1. Дец. 1909.

морфолошке, и да упуте геоморфологију новим путевима. Та се еволуција види кад се сравни која од новијих књига са неком од пре двадесет и више година: чак ни главна дела, „Führer für Forschungsreisende“ (1886) од Рихткофена и Пенкова „Morphologie der Erdoberfläche“ (1894) не одговарају више, у многом погледу а нарочито у погледу метода, ономе што географска наука сад тражи. При свем том остају та два дела, уз угледнерадове енглеских и америчких географа и геолога, уз књигу „Les formes du terrain“ (1888) од de la Noë и Em. de Margerie, и уз расправе А Филипсона и још неких других научењака, драгоцени извори за студију морфологије.

Тако је, дакле, у свим гранама географије напредовало прибирање материјала за изучавање, а централна дисциплина те науке — морфологија земље — и данас је још у пуном развијању. Голем је задатак средити данас у једној књизи добивене резултате и тачно одредити место морфолошким проблемима. Може се рећи да овај Traité de Géographie physique од Emm. de Martonne-а испуњава тај програм на начин који сасвим може задовољити.

Осим једног — данас већ застарелог — дела: La Terre од Елизеја Реклија није имала наука француска до сада ни један уџбеник физичке географије, јер у Leçons de Géographie physique (2 издање 1898) од Albert de Lapparent-а говори се једино о морфологији земљине површине.

Па и код самих Немаца, код којих су уџбеници за географију многобројни има само два дела која би се могла поредити са овом de Martonne-овом књигом, и по томе што су им писци такође географи и што су дела написана у у истом духу: то су Grundzüge der phys. Geographie од А. Супана (4 издање 1908) и Lehrbuch der Geographie од Хермана Вагнера (7 издање 1903). Handbuch der Geophysik од С. Гинтера (2 издање), плод ванредне ерудиције, третира готово искључиво, као што му и наслов показује, физику земље. Што се тиче књига публикованих на енглеском језику под насловом Physical Geography то су, већином, елементарна дела са, у опште узето, ужим оквиром.

Распоред материјала у де Мартоновом Traité-у је овај:

У *првом делу*, после кратког погледа на развитак географије (I), долазе обична разматрања о облику земље и о

положају њеном у васиони (II). У тој другој глави, чија питања спадају више у геодезију и астрономију него у географију, писац износи известан број факата, чију важност географи често губе из вида. У главама после ове говор је о представљању сферне земљине површине на картама (III), а онда (IV) о ономе што писац зове „елементима физичке географије" а то је о распореду континената и океана, о контрастима у рељефу потопљених и непотопљених делова земљине површине, о нивоу морском и тако даље. Све је то изложено ванредно јасно и прецизно.

После овог прегледа општих знања, аналише де Мартон у *другом делу* климатске факторе (I): температуру (II), кретања у атмосфери (III), воду у атмосфери (IV), типове времена (V), главне типове климе (VI) и планинску климу (VII). Све те главе, у којима је лични удео пишчев знатан, пуне су факата и идеја. Ту се на пример, лепше но у икојем другом делу ове врсте, излаже компликовани утицај климе на распадање стена, на моделисање топографских облика, на распрострањење организама и човека. Климатологија, која је већ призната за једну грану географије, прожета је тако још више духом ове науке. Уз овај други део иде једна велика карта климатâ.

У *трећем делу* бави се de M. океанима, језерима и рекама, дакле „хидрографијом" у најширем значењу те речи. Нарочито је потпуна глава о рекама (V); велики број примера, из свих делова света, поткрепљује излагање.

Предмет *четвртога дела* је морфологија земље или студија рељефа земљине површине. Писац почиње излагањем основних елемената топографије (I), а онда општих закона стварања и моделисања облика (II); показује да рационална студија теренских облика није могућа без наслањања на резултате стратиграфске и тектонске геологије; истиче и велику важност климе, јер печат који клима удара рељефу, остаје му утиснут и пошто се клима променила. У трећој глави излаже de M. циклус речне ерозије (III); ту је, можда, излагање о пробојницама и о терасама могло бити нешто дубље и више водити рачуна о најновијим резултатима на томе пољу. Аналишући уплив стена на постанак облика (IV), писац утврђује да принцип груписању треба тражити у разматрању сасвим различном од онога што је служило за

основ обичној геолошкој класификацији: мора се водити рачуна особито о резистентности разних стена, њиној пермеабилности и растворљивости. Улога тектонских процеса, вулкански облици, даље: развитак рељефа и речне мреже, теме су гл. V—VII. Писац, онако исто као што то чине и W. M. Davis, de la Noë и Emm. de Margerie, сматра рељеф резултатом еволуције, која је опет функција речне мреже.

Сасвим је право учинио de M. што је — као што је то учинио и Alb. de Lapparent — узео у оквир разматрања физичке географије и „палеогеографију" (VIII), обухватајући тим именом све оно што у геологији непосредно служи за реконструкцију главних географских црта ранијих периода. Де Мартон, још у већој мери но његов предходник, истиче специфично географску страну тих покушаја; с друге стране он изоставља детаљни преглед еволуционих фаза појединих делова земље, који је давао тако оригиналан печат Лапарановим „Leçons de Géographie physique". Што се мене тиче ја мислим да су ти покушаји синтезе сасвим на свом месту у једном уџбенику и да би требало да се у будуће још и у већем обиму узимају.

Гл. IX—XI посвећене су ледницима и глацијалној топографији, деловању ветра, пустињском рељефу и, најпосле, литоралној топографији. Ове партије спадају међу најбоље.

У *петом делу* излаже писац распрострањење организама на земљиној површини („биографију"). Пошто та партија тражи подробније познавање систематике, физиологије и закона еволуције, то не могу да оценим овај део de Martonneове књиге, у којем писац, уосталом, показује велику ерудицију. Осим тога, мени изгледа, да биографија не спада у физичку географију, него у област ботанике и зоологије. Да се на томе пољу изради нешто оригинално, треба човек да је и сам ботаничар и зоолог и уједно да има довољно познавања географског метода. Са више би се разлога могла географија човека (антропогеографија) узети као део физичке географије; јер разнолики утицаји што их имају облици земљине површине, геолошки састав и клима на човека, нису објекат систематског проучавања ни једне друге науке. Историјске прилике које утичу на распрострањење људских насеља и на кретања становништва тек су од секундарне важности у поређењу са географским факторима. По томе изгледа, да

резултати ботаничке и зоолошке географије треба да се уносе једино у антропогеографију, и то само у оној мери у којој се осећа њихов утицај на човека.

Из овог излагања види се да де Мартонов „Traité“ одговара резултатима данашње науке. Писац је не само водио рачуна о напретку географских испитивања последњих година, него је унео и резултате властитих студија и размишљања. Велики број детаља је резултат оригиналног рада пишчева; лична нота, на коју читалац наилази сваки час, даје овом делу нарочиту драж и одржава интересовање будно до краја.

Ниједан од уџбеника публикованих до сада у Европи није потпуније изнео принцип еволуције рељефа. Морфолошки је део овога дела постављен тако на друкчију основицу, те одговара потпуно данашњем стању науке. Нарочито је истакнут утицај рељефа на појаве климатолошке, биогеографске и антропогеографске; писац свуда снажно наглашује специфично географски утицај. На тај су начин све гране физичке географије везане у један сноп чије јединство ниједан уџбеник не истиче боље од овога.

Не могу доста да се похвале многобројне и одличне илустрације које красе ово дело, а нарочито ванредно успеле шеме у три димензије, направљене у духу blockdiagram-a, што их је W. M. Davis први увео у науку. Треба споменути и оне нове карте које имају да покажу распрострањење извесних облика или појава географских. Већину од тих ствари израдио је сам писац а тако исто и лепе фотографије оштампане на засебним таблама. У томе погледу овај Traité односи победу над свим сличним књигама; у погледу илустрација може се с њиме мерити једино „Traité de Géologie“ од E. Haug-a (I. Les Phénomènes géologiques, 1908) и „Geology“ од T. C. Chamberlain-a и R. D. Salisbury-a (I. „Geological Processes and their Results“, 1904).

На крају сваког одсека, специјално у морфолошком делу, наводи писац „карте, које троба конзултирати“. Та срећна новина учиниће великих услуга при стварању и комплетовању картографских збирака по универзитетима.

„Traité de Géographie physique“ од де Мартона доносиће плода и подстицаће младе географе, исто тако ван Француске као и у њој самој. Може се честитати француској науци на појави овако важног дела.

Сеобе и етнички процеси у нашем народу[1].

[1] Предавање држано у Народној Скупштини у Београду у корист подизања споменика *Незнаном Јунаку*, 26. Марта 1922. Штампано као осма свеска *Просветине Библиотеке*, у Сарајеву 1922. Последњи одељак, који се тиче Далмације, штампан раније у *Новој Европи* (Загреб) 1922 г.

Као што је познато, скоро у сваком селу Шумадије сељаци су разноврсног порекла, досељени из разних крајева, једни од Сјенице и Пештери, други од црногорских Брда, трећи из Херцеговине, четврти с Косова и Метохије или из вардарског слива и т. д. Тако је и у свима областима моравске Србије, ваљевских и подринских крајева. Око 80% становништва је досељеник, и поглавито у току последња три века. Још су свежије традиције у старовлашким, црногорским и херцеговачким крајевима, где врло често знају за своје претке седам до осам колена у назад, и више, и знају одакле је дошао онај крајњи, најстарији предак.

Тако је и у далматинском приморју, па чак и у оним местима која су поред самога мора и имају облик варошица, као што су Каштела, а да и не помињемо Боку Которску и дубровачку област. У Каштелима, где су сви католици, има породица пореклом с Поповог Поља у Херцеговини, које су се овде доселиле пре 200—250 година и знају за своје сроднике у Попову, који су остали православни; други су од Дувна у Босни и они су одавно покатоличени, али их још називљу Ришћанима; трећи су старином из Црне Горе и т. д.

Исто је у Славонији, где скоро нема старинаца, који су великим делом били кајкавци. Ако питате славонске сељаке за њихово порекло, уверићете се да су они поглавито из Босне, затим из Далмације, Херцеговине, а међу православним их има који су пореклом из Србије.

Истина, из историјских извора су познате извесне сеобе српскога народа у турско доба, и ти су нам податци драгоцени. Тичу се махом великих сеоба, које су се кретале изван Балканског Полуострва у јужнословенске земље бивше Аустро-

Угарске. Мало је забележено о сеобама на Балканском Полуострву. Али ти документи не дају представу о великим размерима сељакања, које се извршило у турско време и доцније; осим тога, и кад се по споменицима зна за сеобу у неки крај, ипак се само проучавањем на лицу места може ухватити: да ли сада има тих досељеника, сазна се њихов распоред по селима, у какво су становништво ушли, какве су се промене на њима десиле. Требало је у том погледу проучити становништво на лицу места, од села до села, од куће до куће, у свима нашим земљама и те податке са свих страна верификовати. На томе је радила серија испитивача, почевши од 1896. год.

I.

Као резултат тих испитивања излази да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су део и стари Рашани, народ српске средњевековне државе. Те струје које премештају становништво, метанастазичке струје, стицале су се више од четири века у Србију; скоро толико исто времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа острва или отоке Јадранскога Мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу.

Кад се на карти прате и уцртају сва та кретања добију се као синтеза миграционе или метанастазичке струје којима су се кретали исељеници из земље матице, одакле су излазили као у ројевима, у земљу колонизације где су се настањивали. Метанастазичке струје су дакле апстракција вековног правца кретања исељеника. Често исељеници нису право ишли из земље матице у земљу колонизације, већ су се краће или дуже времена, често низове година, задржавали у прелазној или етапној земљи: на пример, они што су силазили са црногорских брда, често су се задржавали око Сјенице и на Пештери и у Старом Влаху, пре него што сиђу у Шумадију.

Најјаче су биле *динарске струје* насељавања. Најзнатнија од свију почињала је у областима средњевековне Рашке и

Зете, а њене су најактивније области, праве земље матице, биле Црна Гора са Брдима и црногорском Херцеговином, Сјеница и Пештер. Рачвала се у више струја о којима се у детаљима не можемо бавити. Знају се превоји и метанастазичке вратнице, којима су се поједине њене гране кретале. Главни део те струје је насељавао Шумадију између Мораве и Дрине Друга њена важна грана кретала се према Босни долином Дрине, силазила у Сарајевско Поље и одатле долином Босне продрла до централне Босне, у Посавину, па и до Босанске Крајине.

У вези са овом, из Херцеговине и Босне развила се миграциона струја која је преплавила Далмацију. Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника; становништво дубровачке околине је у знатној мери босанско херцеговачког порекла, становништво самог града Дубровника великим делом хецеговачког порекла, а данашње становништво Макарске као и Омиша, Сплита и Шибеника такође поглавито босанско-херцеговачког порекла; скоро искључно тога порекла је становништво Буковице и Равних Котара у северној Далмацији.

Из западне Босне из Гламоча и Унца, и из Далмације, са горњег тока реке Цетине, кренула се једна од првих миграција према Хрватској и зауставила се у Жумберку. Друге групе су се насељавале у јужној или Белој Крањској, особито око места Метлике и Винице, а очували су се у Бојанцима и Мариндолу. Серија слабијих сеоба продрла је до Птуја и Марибора и до Љубљане. Добро су познате три ускочке породице Алексић, Дојчин и Вукмир, које су 1555. год. у Мариборском Пољу основале село Ускоке, које се данас словеначки зове Скоки, а немачки Skoggen. Познато је да су Далматинци, Босанци и Херцеговци, већином католичке вере, продрли далеко у Барању и Бачку до иза Суботице; тога порекла су већина Буњеваца и тако званих Шокаца ових крајева.

Друга струја насељавања је *косовско-метохијска,* којом је захваћено становништво из целе области између Скадра и Копаоника. Њена је главна матица ишла кроз средину Моравске Србије и населила Жупу, Левач, Ресаву и неке котлине источне Србије све до Зајечара; прешла је и Тимок и ушла у шопску зону. Од ње су се одвајале споредне струје и разнеле косовско становништво по котлинама и долинама

око Јужне Мораве; исељеници су прешли у Јужну Мораву и населили се у Заплању, близу Ниша. На северу су поједине породице ове струје врло рано допрле чак и у ваљевске и подринске крајеве.

И динарске и косовске струје су се у долини Мораве сједињавале са *вардарском или јужном струјом,* коју су чинили исељеници вардарског слива северно од Велешке Клисуре, а нарочито исељеници западне Македоније, од Прилепа, Битоља, Охрида, Дебра, из мијачког краја; њој се придруживало и српско становништво из Арбаније, које се ту населило за време немањићске владавине, највише у XIV веку. Ова струја је ишла поглавито моравско-вардарском долином и продрла до Београда и Смедерева.

Од исељеника косовско-метохијске струје и од старог и досељеног становништва Србије формирала се нова врло јака струја, која је у више махова прелазила Саву и Дунав и разлила се по панонском басену, по Банату, Бачкој, Барањи, Срему и допрла чак у западну Славонију. Да узгред поменемо да се после пада Србије српско становништво од Београда и Смедерева исељавало у Босну. Осим ових било је још неколико споредних струја.

Оне земље, где је услед горњих миграционих струја највише кретано и највише измешано становништво, зваћемо *метанастазичком облашћу.* Као што је поменуто, у њу спада највећи део наших земаља од Велешке Клисуре до Загреба. А *аметанастазичким областима* називаћемо оне чије је становништво у поређењу са становништвом прве области примило мало досељеника и само се мало кретало; из њих и нарочито према њима било је само слабих сеоба. Земље аметанастазичког становништва су много мање. У њих спада: цивилна Хрватска или кајкавци трију жупанија, загребачке, вараждинске и крижевачке, и словеначке земље; затим јужномакедонско становништво; прелаз између ових двају типова чине становници далматинских острва или отока.

У оној великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе, чинећи незнатан проценат данашњег становништва. То су: моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом, а после њих долазе: Бачка, Барања и Банат.

У метанастазичкој области има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су Муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака до планине Рогозне. Међу њима је највише старинаца и зато су они, кад се апстрахује од ислама и турцизма, сачували неке наше прастаре црте, дубоке словенско-српске особине.

У метанастазичким земљама различан је аликвотни део појединих миграционих струја. Најједноставнија је Далмација, јер је сва насељена динарском струјом. У метанастазичком погледу је најкомпликованија Србија, која је истина највише насељена динарском струјом, али у знатној мери косовско метохијском и моравско-вардарском, поред слабијих као шопска и инверсне струје. По средини између Далмације и Србије стоји Славонија, у којој се истина стекло становништво три дијалекта: јекавци, екавци и икавци, али су је населиле поглавито динарске босанско-херцеговачке струје, у неколико и струје из Србије, Барање и Бачке.

II.

Први подстрек миграција били су турска инвазија и турска владавина, и ова је доцније често била повод исељавању. Али су миграције у ствари изазване многоструким узроцима који се махом преплећу. Има једна група сеоба, чији су узроци најпростији, и то су оне велике сеобе које су махом забележене у историјским изворима. *Изазване су историјским догађајима,* као што су: најезда Турака, њихови ратови, буне против Турака, аустро-турски ратови: наши ратови за ослобођење и доцнији и т. д. Узроци осталих метанастазичких покрета су компликованији, и комбинују се психолошки или морални узроци са економским, који у много случајева превлађују. Те се две врсте узрока не могу оштро одвојити. Да би се то могло постићи, морао би се испитивати сваки метанастазички случај.

Метанастазичка кретања изазвана психолошким и економским узроцима несумњиво су била најмногобројнија, и услед њих је највише испремештано и измешано становништво разних крајева. И тек кад се узму у обзир ти узроци, онда је јасно, зашто су најмногобројније миграције потицале из динарске системе, нарочито из њених карсних предела. Ипак и овим миграцијама у многоме служи као квасац који

изазива врење, турска владавина и морално и економско стање њоме створено.

Има дакле миграција историјскога реда, чији су *узроци поглавито психолошки,* и међу њима је најважнији она унутрашња узбуна коју осећа потчињено становништво према завојевачу, нарочито кад је оно јаког поноса и осетљивости и високе националне свести. Те су врсте и психолошка стања која се развију услед притиска и суровости завојевача, затим услед личне и имовне несигурности.

А ово је главна карактеристика *миграција изазваних економским узроцима:* исељавање становништва из земаља које су привредно слабе у земље које су економски снажне; констатује се, дакле, увек знатна разлика између земље матице, која је осредњих и слабих средстава за живот, и земље насељавања, која се редовно одликује већом плодношћу и разноврсним изворима за људски живот.

На Балканском Полуострву нигде није већа разлика између земље матице и земље колонизације, него што је између карсних области и планинских крајева динарске системе с једне, а Шумадије, северне Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке с друге стране. Отуда су из Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутим земљама. Ово су дубљи разлози те појаве:

У карсним пределима има мало зиратне земље, а прираштај је становништва велики. И у нормалним годинама постоји несразмера између извора за живот и броја становништва. Исти је случај и са високим планинским областима динарске системе. Да би се могао исхранити и одржати један део становништва карсних и планинских земаља, други се мора исељавати. Постоје, дакле, услови за природну и сталну миграцију.

Док у нижим карсним земљама сеобе постају обичним начином, оне у планинским динарским областима имају нарочити циклус развијања. Свакој јачој миграцији претходио је такав прираштај становништва који се свршавао пренасељеношћу планине; средства за живот око насеља постајала су недовољна. Поједине породице одлазе из села и пењу се из долина на планине и висоравни; ту су имали катуне које претварају у села; упоредо с тим се пењу катуни и зона сточарских кретања; постају нови катуни на већим висинама.

Том кретању на више постављена је природна граница, и оно мора застати. Од тога момента настаје исељавање. Кад се становништво исељавањем разреди, онда се они са висина враћају у ниже земљиште. Затим се горњи процес понавља. То се може корак по корак пратити у црногорским и херцеговачким планинама. Услед овакве пренасељености они су се стално исељавали у Шумадију и друге земље.

Док је овако у нормалним годинама, услови за исељавање се појачавају услед климских колебања, када наступају неродне године. Као што је познато, услед климских се колебања смењују серије влажних и хладних година са серијама сувих и топлих.

Нигде сушне године нису тако неродне као у карсним областима динарске системе. Кише не учине земљу онолико влажном као у другим крајевима, јер вода брзо отече у дубине кроз пукотине и подземне канале. Реке, где их има, пресуше а и многи извори; управо у пределима дубокога карста јаки извори се преко лета одрже поглавито у нивоу мора или под морем. Због тога не може бити ни наводњавања, јер би ради тога требало дизати воду на велику висину. Вегетација се осуши и сагори. Нема ни воде ни паше, остану и без зимске пиће за стоку. Карсне земље као Црна Гора, већи део Херцеговине, Западна Босна, Далмација, тршћанска околина и већи део Истре осете, дакле, неродну годину у много већим размерима него друге балканске области. Ако наступи серија таквих година, онда се због глади мора исељавати огроман број становништва.

Кад наступи серија хладних година, она се осети нарочито у високим областима по томе, што је скраћено време у коме усеви сазревају. Оно је и иначе једва довољно и треба незнатно снижена температура па да се скрати испод потребног минимума и да наступи оскудица или и глад. У целој високој динарској системи зна се за такве сеобе, нарочито од Велебита до Проклетија. Кад не могну ни о Ђурђеву-дне поорати, јер падне снег, онда „баце рало па се селе“. Даље, кад је дуга зима, не стигне им сена да исхране стоку, и онда беже заједно са стоком.

Ипак, и ако су ове миграције одређене економским узроцима, и на њих често утичу морални или психолошки мотиви. То је добро исказано овом народном причом: Орао неки

стари Жупљанин из Никшићске Жупе, а снаја му донесе ручак, и гледала је са сузама док је ручао; на његово питање, одговори му да зато плаче, што је то све хране што су имали, а за њу и за децу није ништа остало. На то старац испрегне волове из рада, оба закоље и приреди гозбу својој породици и селу, па се са својима дигне у Србију.

Понос и осетљивост су у динарској области врло важан подстрек за исељавање. Док би многи људи других крајева трпели невољу и навикли се на беду, овај поносити и осетљиви динарски планинац то не подноси. Да се његови тако пате, а да он није у стању помоћи им! И да други, који су у бољем положају, знају и виде како се он и његови муче, и да га сажаљевају! Може му се услед беде и лоза угасити! Ако не може отети од Турака, излажући своју главу, он ће побећи у бели свет.

У доба турске владавине поменути економски узроци били су појачани, јер услед многобројних ратова које су Турци водили, настајала су тешка економна стања: Комуникације су постајале све лошије и све несигурније, промет је био све тежи; врло је тешко било донети храну из привредно снажних области у привредно слабе, и кад би се могла купити; турска управа се о том снабдевању није старала. Глад је често завлађивала у свима привредно сиромашним крајевима. Свет је био зрео за сеобу, решен на исељавање. Али, као што воћку треба мало затрести да падне зрео плод, исто тако је било потребно и код динарских становника, да дође онај последњи импулс који их преломи и крене на исељавање. И то су често биле случајности: као онај догађај са сељаком Никшићске Жупе, други неки непријатан догађај у земљи матици, добри гласови који се рашчују о приликама у земљи колонизације, „добар паша“, има пусте земље, итд.

Има још више врста економских узрока, које можемо само наговестити. Кад су се два динарска племена борила око атара, да имају више паше, и једно надвлада, онда се оно друго морало у маси селити. Од коликог је утицаја био на узроке сеобе кметски режим и колике је многобројне миграције изазвао! Доста је миграција настало и услед периодске или сезонске зараде; такви су печалбари и аргати, који иду

у друге крајеве и друге државе: такви су сточари, који се зими крећу у жупна приморја а лети на високе планине; тако су се постепено насељавали многобројни Осаћани из Босне по подринским и ваљевским крајевима, где су градили куће итд.

III.

Познато је да се брже и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становања, него непокретни или седећиви. А наш народ незадовољан и узнемирен селио се преко четири века. Знатне су се и различне промене морале извршити на исељеницима разних метанастазичких струја. Како су се вршиле те промене и какве су оне?

1. Извесно је да треба напор, већа сума енергије, нека дубља уверења и неке јаке тежње, да људи оставе своју постојбину, кућу, њиву и рукосаде и да се одселе у удаљену област. Треба смелости да се сусретну нове прилике, које исељеници морају или мењати или им се прилагођивати. У тој људској маси, која лута и тумара, мора бити неукротљиве тежње за новим и бољим животним приликама. Има нешто унутра, у њима самим, што их мења и тера; у емигранту је већ пре сеобе јако измењен онај унутрашњи орган који ствара и обара. У тренутку кад је зрео за сеобу, он је већ зрео и за еволуцију.

2. А колико се он тако зрео за еволуцију промени кад почне пролазити кроз непознате крајеве, често с опасношћу, и настани се да живи под новим природним, економским и друштвеним приликама! Народ који се сели упозна многе ствари, које се живота тичу, више и боље него што би их проучио путник који путује ради своје инструкције. Јер сељак се сели са женом и децом, тера стоку, носи све што се може понети. Непрекидно је у контакту са становништвом на које наилази и са њиховим начином живота; његово путовање је често низ невоља, и он добро осети и милосрђе и љубав, и окорелост и мржњу. Кад прелази границе провинција и држава исељеник их дубље позна и свој суд о државама обично искаже једном двема лапидарним реченицама, које су екстракт искуства. Различно га дочекају у земљама колонизације, али му нигде није лако: има да створи све што му треба за живот; у Србији су могли слободно заузимати земљу, али шумовиту, коју су морали крчити; осим тога их је држава по-

магала и ослобођавала на дуже време пореза. Досељеницима се много теже било одржати у земљама бивше Аустрије и Млетака. Морали су кашто по три — четири године живети у земуницама и у колибама од бусења и грања, по шумама, док су успели да добију земље за стално становање; они што су се насељавали у Жумберку морали су тако живети и потуцати се скоро једанаест година; често су у прво време трпели глад, јер се тешко долазило до хране. Насељавани су истина по пустим земљама, али се редовно, пошто их обраде, јављају власници, властела и црква, и траже десетину и робот. Они се противе, настају дуге препирке, кашто и борбе између досељеника и старинаца, и војнички заповедници и аустријски двор били су на страни досељеника, јер су им били потребни као војници за заштиту границе. Колико им је требало времена док набаве оруђа за обрађивање земље и за грађење кућа и стаја! А економска и верска борба за све то време и доцније скоро није престајала. Тај народ, што се у масама селио као луталица и потукач, бегао из беде и тражио слободу и често нагазио на нову борбу, морао је бити друкчији од мирних етничких средина у које је дошао. Досељеници се често настањују међу становништвом разноврсног порекла, разних особина. Колико такав досељеник научи о људима и стварима и колике се промене на њему изврше!

Те промене се могу у главном поделити на три групе: *прилагођивање новим природним или географским приликама, етничко и социјално прилагођивање* и промене које настају услед *етно-биолошких процеса.* Ове се трансформације не дешавају просто или одвојено једна од друге, већ се на различне начине комбинују.

Ниједна се од ових врста прилагођивања не изврши без претходног снажног отпора. Досељеници мењају чак и географску средину, у којој се настане: често дају нову номенклатуру и друкчије употребљују изворе за живот, које природа пружа. Још више етнички и социјално мењају затечено становништво. А услед мешовитих бракова и укрштања, стварају се нове етничке и психичке групе, у многоме друкчије и од досељеника и од старинаца. Ево за то неколико примера:

Као пуж кућу, носе досељеници собом имена места, речица и мањих брда и наметну их где год могу у земљи коло-

низације. Тако се од Сјенице преко Старога Влаха, Груже и крагујевачке Лепенице пружа поворка истих топографских имена и показује зону којом су се Сјеничани кретали и где су се насељавали. Има при том давању имена врло куриозних случајева. У Боци постоји село Клинци, а исто тако и близу Ваљева. Зна се да је један део ваљевских Клинаца постао насељавањем неких породица из бокељских Клинаца. И интересантно је да су у бокељским Клинцима и у овом делу ваљевских Клинаца потпуно иста имена за крајеве села, за брда и речице. Исто тако извесне сточарске зграде, као савардак и кућер, нарочито карактеристични за сточаре око Дурмитора и за Сјеницу, распрострањени су у Србији у главном донде докле допиру досељеници из поменутих сточарских крајева. У раније времена су у Србији досељени Црногорци катунске нахије дуго чували своју струку. И због тога су до скора називане *струкарима* неке породице, досељене са Чева у село Копљаре, у сред Шумадије. У Косјерићу и Кремнима (ужички крај) изненаде двокатне куће херцеговачког типа, у чијем је доњем делу магаза, а пренели су их досељеници. У Лозници има две куће од камена зидане, а једна од њих ограђена високим каменим зидом, онаквим какви се праве у нискоj Херцеговини и Далмацији; зидали су их досељени Херцеговци, последњу Херцеговац са Поповог Поља, који је осим тога на своме имању гајио сијерак и воду једног извора одводио у вртачу, коју је зачепљавао, и на њој су његови мочили кудељу; то је иначе сасвим непотребно у Лозници, где на све стране има извора и текуће воде.

Али на крају крајева се и најупорнији прилагоде новим природним и социјалним приликама. Та су прилагођивања морала каштo бити врло знатна. У Шумадији највећи број досељеника чине сточари са црногорских брда, са висоравни око Дурмитора и од Пиве, затим од Пештери и Сјенице. Они су сишли са висоравни од 1000—1500 м. висине у ниско шумадијско земљиште од 120—250 м. висине, чак и у још ниже и мочарне равнице главне и Западне Мораве и Колубаре. Дошли су под друкчији атмосферски притисак и под друкчије климске прилике. Били су искључно сточари, а морали су се у Шумадији навикавати на земљорадњу, гајење свиња, шљиварство и т. д. Променили су храну, стан и ношњу. Имали су да се навикну на земљу у којој су комуни-

кације, трговина и спољне везе биле друкчије од оних у њиховој земљи матици. Где су могли да бирају земљиште за настањивање, као што је то махом био случај у Србији, претпостављали су рељеф који их подсећа на родни крај. Тако на пример, у ваљевским и подринским крајевима, има карста мало и то спорадично: редовно су у њему насељени досељеници из карсних динарских предела.

У Србији је извршен нарочито огроман процес етничког и социјалног прилагођивања између старинаца и досељеника, затим између досељеника пореклом из разних крајева. Наши старинци из подринске, ваљевске и старовлашке области одликовали су се једним старим, сталоженим патријархалним режимом, у коме је било много остатака и трагова немањићске цивилизације и црквених утицаја. Они су најбоље формирали оне велике типске задруге, особите питомине, чврсте организације, високог патријархалног морала. Стари мотиви у орнаментици ових старинаца исти су као на Косову и у Метохији. То старо становништво је од краја XVIII века било преплављено динарским досељеницима, сировим сточарима велике животне енергије. Дуго је било трења између та два слоја становништва, док досељеници нису надвладали. И занимљиво је забележити, да на пример подрински старинци дуго нису закључивали бракове са досељеним породицама. А обрнуто, у нискоj Шумадији и у торлачким селима око Београда динарски досељеници су се дуго уздржавали да улазе у бракове са досељеним торлачким становништвом. Та су дакле прилагођивања врло занимљива, пуна перипетије и, остављајући на страну доказивање, да из досадашњих искустава и студија ово изведемо:

Процес прилагођивања зависи од броја старог становништва и од његове асимилационе способности; али и мањи број старинаца наметне своје особине и навике досељеницима, јер се старинци осећају код своје куће и сматрају себе за боље од досељеника; тај процес се и при мањем броју старинаца могао лакше и потпуније извршити кад су досељеници долазили постепено и у мањим групама;

даље, процес прилагођивања зависи од броја досељеника и њихових особина, које су различне према земљама матицама из којих су дошли;

степен до кога су се прилагодили досељеници зависи од доба колонизације или времена, које су досељеници провели у земљи колонизације;

напослетку, од веће или мање удаљености између земље матице и области колонизације; и велике групе досељеника, кад оду далеко од земље матице, тако да остану без веза са њом, пре изгубе своје карактеристичне особине и прилагоде се старинцима.

Особито су важни етно-биолошки процеси који су последица укрштања браковима између старинаца и досељеника и између досељеника из разних крајева. Вршили су се на целој метанастазичкој области, највише у оним трима земљама најразноврснијег становништва по пореклу: моравској Србији, Далмацији, Славонији. Као што је наговештено, укрштање браковима је споро ишло у првој генерацији досељеника, нарочито где су се они јаче једни од других разликовали, као на пр. Црногорци и Шопови. Али да нестане тога отпора на томе непрестано раде неке најдубље црте људске природе: лепа и здрава девојка, личан младић, патријархална разборитост старијих; уз то одмиче социјално прилагођивање и навикавање досељеника једних на друге. У другој генерацији скоро сасвим ишчили она одбојност између досељеника из разних крајева и бракови се закључују махом без препрека. Услед тога настаје нека врста биолошког изједначивања: становништво се физички или антрополошки почне стапати и извесне психичке особине, којима су се досељеници разликовали, јаве се у многим породицама без обзира на порекло. На тај начин укрштање највише доприносе формирању новог физичког и психичког типа онде где су измешани старинци и досељеници из разних земаља; нестане старог покрајинског или историјског народног типа и образује се нов етнички амалгам. А како је учешће појединих струја насељавања различно у разним областима, то се већ услед тога у њима стварају друкчији регионални типови становништва. И мени се чини, према досадањем искуству, да су ти регионални типови све јачи што је било више укрштања између старинаца и нашег становништва досељеног из разних крајева. Колико је то било разноврсно у Шумадији и Морави, где су се ста-

ринци укрштали са досељеницима динарске, косовско-метохијске, вардарске и шопске струје.

Етно-биолошким процесима се наспорава и етничко и социјално прилагођивање, нарочито у патријахалном друштву, јер породице разног порекла, ступивши у родбинске везе приближе се, поштују се и угледају једне на друге. Из тога и угледањем на поједине јаке личности, људе и жене, узму се у извесној области нарочито ценити једне или друге моралне особине, на пример извесан начин понашања, предузимљивост и тежња за тековином, јунаштво и смелост или мудрост итд. и цело се становништво почне у томе правцу формирати. И на то формирање утичу етнобиолошки процеси. У патријархалном друштву су се бракови склапали правим одабирањем. Родитељи су имали велики утицај у избору супруге за свога сина; при томе материјални интереси нису играли никакву улогу; о ступању у брак су одлучивали: здравље, изгледи на снажан пород и нарочито моралне особине породица. То су оне особине према којима се становништво области почело формирати и које се на првом месту цене. И сам младић и девојка их траже једно у другоме. Услед тога се оне специфичне особине фиксирају и преносе наслеђем.

Ови се етнобиолошки процеси махом врше у оквиру једне вере. Било је истина мешовитих бракова између православних и католика, шта више и између исламизираних Арбанаса и православних Црногораца; али они, ипак рећи, не би могли изазвати велике етничке промене између досељеника разних вера да није било једног важнијег фактора. Православни су у знатном броју примали католичку веру; били су и унијаћени. Као што је познато, има целих крајева у којима је православно становништво прешло на католичку или унијатску веру, нарочито у дубровачкој области (Пељешац), у Далмацији и Хрватској. То се дешавало много више него што је забележено; јер је у ранијим временима био чест случај да поједине породице, досељене у католичку средину, без своје цркве и попа, постепено се навикну на католичке обреде и приме католичку веру. И у Крањској и у Штајерској било је много таквих случајева. Тако су етнобиолошки процеси били од значаја и за изједначивање Срба, Хрвата и Словенаца.

Сеобе, и с њима везана социјална прилагођивања и етнобиолошки процеси били су дакле од првокласне важности за изједначивање и стапање нашега народа. Због тога данашње становништво метанастазичке области од Велешке Клисуре на Вардару до Загребачке Горе, није оно и онакво какво је било у средњем веку и пре најезде Турака. Ретко у којем њеном делу има много старинаца, у највећем делу области тако их је мало да се губе. Старинци су се делимице иселили а делимице су их преплавили и асимиловали досељеници, највише динарски досељеници: из старе Рашке, са црногорских брда, из Херцеговине и Босне, затим досељеници косовско-метохијске и вардарске струје. Пошто су ове миграционе струје прешле северну границу Балканског Полуострва, то је оно у етнографском и кулурном погледу као продужено према северу. Услед миграција у земљама панонског басена и по Далмацији разнесене су са досељеницима нове навике и обичаји, снажан и дубок фолклор, нарочито народне епске песме у којима су често кристално јасним језиком изражени народни понос, морал, тежње, и оне су због тога примамљиве и освајачке; појачана је патријархална задруга. Старо становништво је тиме било као подмлађено. На далеко су разнесене балканске историјске традиције и јако развијена српска национална свест, која се у току векова израђивала у унутрашњим земљама Балканског Полуострва. Из метанастазичких покрета је произишло померање дијалеката динарских и централних делова Полуострва на север, североисток и запад, и осим тога је настала борба између дијалеката, утицање једних дијалеката на друге; кад се процес завршио, видело се да су дијалекти друкчије распоређени него што су били пре турске инвазије. Нарочито пада у очи ванредно распростирање штокавског дијалекта на рачун осталих говора. Тако су се у сваком поједином делу метанастазичке области образовале нове етничке и психичке групе, и највећем броју од њих дало је печат динарско становништво.

У целој метанастазичкој области измешао се српски народ, пореклом из разних крајева, и никаквим се другим начином не би могли Срби толико изједначити и сјединити као сеобама и процесима који су због њих следовали. Постале су много тешње везе између Срба разних покрајина, јер је у свакој било досељеника који су знали да имају своје сродни-

ке и саплеменике у другом крају и да су с њима исто. Услед тога је нестало ранијег историјског партикуларизма и цео се српски народ осетио као целина.

До великих метанастазичких покрета једва су се познавали Срби и Хрвати, а још мање Срби и Словенци. Услед сеоба турскога времена Срби су се у великим размерима измешали са Хрватима, у свима земљама изузевши у многоме тако звану цивилну Хрватску, кајкавску Хрватску. Од овог су времена у западним крајевима географски испреплетани или се увлаче једни у друге католици и православни, тако да до загребачке и вараждинске жупаније нема једне велике области која би цела припадала католичкој или православној цркви. Од значаја је поменуто католичење и унијаћење Срба, јер су Срби тиме још више допринели да се преиначи старо становништво у чије су земље дошли. Једни на друге су утицали дијалектима, навикама, обичајима. Услед укрштања, мешања, преплетања једних с другим боље су се упознали, и сељаци су се несумњиво узели изједначивати. И у панонским и јадранским територијама створене су дакле нове етничке групе, а старе групе су новим асимилиционим процесима јако промењене. Шта више те промене су у неколико захватиле и цивилну Хрватску, као и јужне словеначке земље, јер су у турско доба многобројни динарски ускоци или пребези дошли у Крањску и Штајерску и асимиловали се са Словенцима. Несумњиво је да су јужни Словенци досељеним Србима знатно ојачани према Немцима. То је први прави контакт и прва узајамна помоћ Срба и Словенаца.

Миграције и с њима везани етнички и етнобиолошки процеси створили су основу из које се радом најпросвећенијих духова развило јединство књижевног српско-хрватског језика и мисао о једној држави.

IV.

Како изгледају поменути етнички и етнобиолошки процеси конкретно, проматрани у једној области? Изнећу ради примера резултате тих процеса у Далмацији, где је за време турских и млетачких времена извршена готово онако иста смена становништва као у Шумадији.

Као што постоје знатне разлике између јадранског приморја и његовог залеђа у погледу климе, вегетације и начина

живота, тако је између њих од почетка историјских времена постојао етнографски и културни антагонизам; народи високе цивилизације насељавали су се уз обале (Грци, Римљани и Млечићи), а у залеђу су становала патријархална племена (Илири и Србо-Хрвати). Тај се антагонизам одржао кроз сва историјска времена, све до динарско-балканских миграција турског и млетачког доба. Тек су ове јаке миграције и многобројно и снажно динарско становништво могли променити етнографски карактер далматинског приморја, нарочито градова. То је можда најзначајнији етнички процес у нашем народу — словенизирање јадранског приморја и градова. Динарски досељеници су се за време млетачке владавине у масама насељавали у градовима, нарочито пред навалом Турака, а и због економских узрока. Услед тога је наступио у једно доба *моменат етнографске засићености,* кад романско или италијанско становништво није више могло асимиловати досељене Словене; нови досељеници су се одржали као Словени; стари, у неколико поталијањени, почели су се враћати словенству. Смисао етничког процеса се мења: место ранијег италијанизирања Словена наступило је консервирање Словена и чак овде онде словенизирање Италијана. Тај критички тренутак засићености наступио је, изгледа, крајем 18. века. Од тог је доба могло почети културно и национално буђење словенства у Далмацији. Као што је познато, настало је после шесетих година XIX века. Културно буђење је, дакле, као и словенизирање далматинских градова, последица етничког и етнобиолошког процеса који се развио због оних снажних динарских миграција; а затим су оба процеса учинила да настане данашње стање. Далмација је етнографски најчистија јужнословенска земља, поред Босне с Херцеговином и Србије.

Али су миграције донеле још један резултат: смену средњевековног словенског становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим динарско-балканским становништвом које се ту доселило у млетачко и турско доба; уз то је ишло преобраћање православних у католике, и тако, етничко изједначивање становништва ових двеју конфесија у колико је међу њима било етничких разлика. Јер, и ако су средњевековно и ново досељено становништво у основи један народ, међу њима су постојале разлике. Можда је

било и антрополошких разлика; оне би се могле прецизно утврдити детаљним антрополошким студијама досељеног становништва на далматинском копну и старог становништва на јадранским отоцима. Досељено је становништво било знатним делом сточарско и оно је, живећи по динарским планинама, асимиловало највише романизованих Илира. Вековима је становало под друкчијим физичким приликама него становништво приморја: далеко од мора, на већим висинама, под оштријом климом, друкчијег начина живота и исхране. Између досељеног динарско-балканског и старог приморског становништва морале су постојати знатно веће разлике него између данашњег далматинског становништва с једне и Босанаца и Херцеговаца с друге стране; досељеници су били несумњиво примитивнији, сировији и јамачно снажнији но старо далматинско становништво. Даље су они донели у Далмацију босанске захумске и рашке историјске традиције и обичаје.

Наше народно јединство не почива само на првобитном сродству наших племена; не почива осим тога једино на једном српско-хрватском књижевном језику и у неколико на заједничкој књижевности, као што се обично мисли. Заједничком књижевном језику претходила је дуга периода етничког и етнобиолошког изједначивања и стапања у турско и млетачко доба. И због ње народно јединство има шире основе, праве народне основе, и нарочито у метанастазичкој области је много дубље него што то изгледа по неким данашњим појавама.

Форелова општа лимнологија[1].

Форелова лимнологија је очекивана са великим надама. Од двадесет година на овамо можда није ни у једну географску дисциплину унесено толико методске оштрине и разноликости гледишта као у лимнологију. Број објављених радова постао је скоро теретан, и отуда двострука потреба: да се скуп добијених закључака и правци даљих испитивања солидно среде и да се методе рада и употребљене справе подвргну критици. Свима проблемима о језерској води нико се није бавио са толико пажње и толико дуго као писац Léman-a (Женевског Језера). Нико није утрошио толико рада на усавршавање справа и метода. С тога је издавач библиотеке географских ручних књига имао унапред означен избор.

У предговору свога дела Г. Форел разликује: описну, упоредну и општу лимнологију. У овој књизи бави се о општој лимнологији, излажући сва учињена посматрања на језерима уопште. Говори о језеру као о географској целини, и посматра га било само за себе, било у односима са околином. Затим, после неколико кратких поглавља (дефиниција, географски елементи, метеоролошки фактори, испитивање

[1] *Handbuch der Seenkunde. Allgemeine Limnologie* von Dr. A. Forel, Professor aus der Universität Lausanne (*Bibliothek geographischer Handbücher*, herausgegeben von Prof. Dr. F. Ratzel). Stuttgart, J. Engelhorn, 1901. In 8, X + 249 p. 7. M. 50.

Види о Женевском Језеру *Ann. de Géogr.*, II, 1892—1893, *Bibliographie*, p. 492; *Bibl. de 1895*, № 175, — а о другим редовима Г. Форела: *Ann. de Géogr.* II, 1892—1893, *Bibliographie*, p. 502. *Bibl. de 1894*, № 463; *de 1896*, № 89 B; *de 1897*, № 122.

језера) дели предмет лимнологије на два дела; на језерски басен и језерску воду.

Први се део ослања на новије морфолошке радове, као на Пенкову Морфологију, са неколико разилажења у мишљењу. Г. Форел разликује: тектонска језера, еродивна, загађена и језера мешовитог постанка. О глацијалној ерозији писац се придржава Лаелових идеја, које су допунили он и Хајм. Ледници нису издубли језерске басене; по тој хипотези су субалписка језера (ивична језера) тектонског порекла. После набирања цела се алписка област спустила; спуштањем горњих делова еродивних долина ствара се инверсан нагиб на ивици спуштеног предела. Тако се образују басени ивичних језера. О питању глацијалне ерозије може бити неслагања у схватању, али Хајмова и Форелова хипотеза не могу објаснити многе чињенице. Сем тога, ако се предпостави да ово тумачење вреди за млађе набране планине, не може се применити на старе масиве. На послетку, ова хипотеза не објашњава постанак оних великих језерских басена у Алпима, који се налазе на издигнутим деловима планине. Што се тиче басена карсних језера, њих је тешко уврстити у коју од категорија, које помиње Форел. Њихов сложен постанак не може се приписати једино растварању, а још мање стропоштавању.

Првокласно су приказани преображаји корита у језерске басене и разлике између језерских предела.

Најинтересантнији је други део књиге (лимнологија у правом смислу), где се расправљају питања из хидрологије, хидраулике, хемије, термике, оптике, биологије. Тај део је и најопширнији (стр. 46—242). Свака се страна одликује тачношћу и јасноћом. Немогуће је боље изложити и расправити лимнолошке проблеме од Г. Форела. Поглавља о језерским струјама, о seiches-има, о температури заслужују нарочити помен. Надмоћност методе Г. Форела у проучавању лимнолошких проблема лежи нарочито у томе, што почива на изврсном познавању физике. Са тога гледишта овај главни део рада означује велики напредак за лимнологију и отварање плодних праваца рада.

И првокласном делу је допуштено учинити неколике напомене. Г. Форелова лимнологија није довољно географска: није употребљена плодна метода, која буди жељу за испитивањем географске поделе појединих појава. С друге стране,

многобројне до сада публиковане језерске карте са изобатама нису искоришћене, да би се одредили различити облици језерских басена. Морфолошке и хидрографске одлике извесних језерских типова нису детаљније анализиране, као карактеристични примери. Додајмо да је нетачно што су из лимнологије скоро сасвим искључене хидрографске појаве сталних и периодских карсних језера. Можда би требало у нарочитој глави расправљати о методама рада и о инструментима. Осим тога мислим да би испитивање језерских тераса, језерских талога различитог постанка и исушивање језера дозволило, да се лимнолошка наука још већма развије. То су проблеми, који се тичу геолошке историје и преображаја језера. Г. Форел је без сумње у тежњи, да одржи постављену поделу, пренебрегао неколико занимљивих проблема, као да не припадају општој, него упоредној лимнологији. Ја нисам тог мишљења.

Из Annales de géographie, tome X. 1901, № 49 du 15. Janvier. Превео, Проф. Др. Павле Вујевић.

О програму југословенске демократске лиге[1].

Срби, Хрвати и Словенци су слободан народ, и они сада сами стварају своју државу. Што се главних територија тиче, конгрес мира има у ствари само да формално санкционише свршен чин.

Од како постоји, никад наш народ није показао толико снаге, храбрости и присебности као за време овога страшнога рата. Хероизам српскога народа и српске војске је огромно ратничко дело светскога рата, који је препун јуначких дела; и у последњој фази српски народ и српска војска остали су у очима света првокласни елеменат. Због тога, и поред свих других погрешака, наш морални углед је велики, и ми смо успели да нам име по врлинама буде свету познато. Наши сународници у бившој Аустро-Угарској су поткопавали изнутра монархију, а добровољачким одредима и спољним радом припомогли да се она споља савлађује.

Благодарећи стицају прилика, створених светским ратом, наше народно уједињење је извршено поглавито нашом народном снагом. Прошли смо кроз највишу школу идеала, кроз муке, трпљења, болове и жртве, који су у моравској Србији ишли до истребљења једне четвртине становништва, до уништења једне трећине снажног мушког елемента. Радост данашњих генерација није онаква каква би одговарала великом делу, јер је помућена беспримерним жртвама, боловима и многим другим тешким недаћама и неугодним појавама. У таквим околностима, није лако прибрати се, наћи нове снаге и поћи новим путевима.

[1] Из списа: Југословенска Демократска Лига. Женева, 1919, Јануар.

И дело народног уједињења збуњује неке главе, нарочито оне које су се највише бавиле унутрашњом партијском политиком. Морамо се наћи у новим приликама које су нагло искрсле распадом монархије, мора се мењати начин мишљења и рада. Треба напор воље у том правцу. Много од онога како се до уједињења радило, требало би да припада старим приликама и старим навикама, и у свима југословенским земљама, морале би се израђивати основе новог режима. Не могу и не треба да се одрже стара партијска груписања, која су се већ пре светског рата показала као дотрајала. У нашој великој целини долазе у додир нови људи, и они ће сигурно основати нове начелне политичке групе, са новим задацима, које обухватају све народне делове и простиру се на целину територије. Људи млађих генерација су често много дубље прожети мислима и осећајима који одговарају народном јединству но старији, и било би од користи да они што више учествују у јавном животу. Уз то они по правилу имају више духовне и моралне смелости, које ће у новим приликама бити нарочито потребне.

Али осим старих навика и збуњености неких политичких људи, јавна је тајна да није завршен рад на стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину. Не смемо се у том погледу обмањивати. Даље нам предстоји знатан рад на развијању заједничке државне свести, која треба да продре у најшире народне слојеве. Морају сваки Србин, Хрват и Словенац бити свесни да не могу имати политичке сигурности ни самосталног и правог материјалног и духовног развитка без јединствене државе. А ради ње морају се непрекидно ослобођавати регионалних и сепаратистичких навика и предрасуда, које су се развиле током историјске прошлости. Само ће тако они у истину постати грађани једне велике државе која ће имати све услове за најразноврснији развитак, чије се крајне тачке не могу сада ни догледати. Сваки члан нашега народа из Марибора, из Горице, са јадранских острва, мора се прожети свешћу да су потпуно његове земље око Тимока, око Скопља и Битоља, да он с тим сународницима има иста права, дужности и исте интересе, и да он мора што пре доћи да тамо шири своје политичке и националне погледе, као и обрнуто. Осим тога мора се сваки навићи на то, да су интереси нашега народа подједнако драгоцени тицало се

Горице и Истре или Баната и извесних крајева вардарске Србије. Све их морамо бранити и одржати са истом љубављу и енергијом.

Морамо се пењати на више врхове, ширег хоризонта и веће светлости. Нека се способност за пожртвовањем која се до сада изражавала највише у рату и патњама, развија и у другом правцу, у правцу културног рада, где се личност такође заборавља и сагорева.

На темељима који већ постоје, нарочито у науци, литератури и уметности, а на основи народних особина, мора се створити самостална југословенска цивилизација. Она ће бити разноврсна и богата по резултатима, нарочито стога што код нас има много регионалних психичких и социјалних разноврсности, које су се формирале животом под различним приликама, толико различним да их у Европе нема нигде толико осим у Француској, па и то друкчије. Та богата разноврсност долази даље од нашег различитог историјског развитка, утицаја разних цивилизација, одступања у социјалној организацији. У неким случајевима развиле су се интересантне психичке особине услед географске издвојености појединих група. Југословенска ће се Демократска Лига трудити да утиче на правац развитка наше цивилизације одабирајући, дајући маха и полета извесним од горњих особина, и помажући покрете којима се ствара заједничка, једноставна цивилизација. Радиће да се оснује један књижевни и заједнички стручни научни листови за све Србе, Хрвате и Словенце, помагаће оснивање заједничких књижевних и научних друштава, стварање једне заједничке Академије Наука (а данашње да остану обласне) и т. д.

Не може се извести наше потпуно народно стапање, не може бити пуног развитка личности, група, народне целине, ако се наша држава не стави на чисто демократску основу. Она у осталом најбоље одговара нашој друштвеној структури и особинама нашега народа. Али и дух и демократске институције не треба просто пресађивати са Запада у нашу земљу, већ се морају прилагодити нашим особинама и приликама, често из њих морају сасвим изнићи, ако хоћемо да створимо солидну и здраву југословенску демократију. Југословенска Демократија не треба и не може готова искочити као Минерва из главе Јупитерове, већ ће се полако развити сабирањем

стварних искустава и проматрања, дискусијом, сударима мњења и праваца. Не улазећи у појединости, оснивачи Југословенске Демократске Лиге су се у главноме сложили у неким тачкама.

Основе свему будућем развитку има да положи Југословенска Уставотворна Скупштина, Конституанта, изабрана на основу општег, непосредног и тајног права гласа. И она и њена решења морају бити израз ничим неограничене народне воље.

Што се тиче склопа нове државе: у њој треба централизовати све што представља стожере државе и интересе целине. Али услед разлика које постоје међу областима и које су напред поменуте, њима се мора оставити да се у свему осталоме аутономно развијају према својим посебним потребама. До које ће се мере то оставити разним покрајинама и како ће се оне ограничити, треба да изађе као резултат из дискусије која ће се о томе повести и тиме спремити материјал за дефинитивна решења Уставотворне Скупштине. Вредело би да о овом питању пишу и говоре нарочито политички и социолошки образовани људи, који озбиљно познају прилике појединих области и група становништва; да оно не падне у руке чистим политичарима и да не постане предмет чисто политичарских трансакција.

Нова демократска држава не сме имати само оквир државе, у коме је садржина испуњена поглавито партизанским духом, где је цео апарат државни стављен у службу партије и које личности партијске. Таква држава добија тип партизанске сатрапије, у ствари у толико партијске у колико оним личностима треба партија ради њихових амбиција и личних интереса. То повлачи за собом корупцију, безакоња, дезорганизацију. Такву државу нећемо. Даље, Југословенска Демократска Лига ће радити на томе да у Скупштини буде што мање парламентарних паразита, т. ј. таквих посланика, без знања и без компетенције, који се мешају у све послове, заузимају највише положаје, и место правога рада уносе у државне послове дух ситничарства, партизанства и демагогије под образином демократије. Потпуно се сада не могу уклонити, јер ће се народ — догод не развије своју демократску свест — још дати заводити и обмањивати. Али озбиљан и истрајан рад просвећене демократије мора и ту имати успеха.

Лига ће се трудити да се да маха радним и стваралачким елементима, на пољу духовне и материјалне културе, која је такође од првокласне важности за реконструкцију наших земаља. Људи од иницијативе на овом пољу имају да посвете своје способности општим интересима. Кад су на политичким положајима или народни посланици, они не смеју улазити ни у каква предузећа, ни у какве послове који имају везе са државом.

Лига ће поклањати нарочиту пажњу онимâ елементима који су слабог друштвеног положаја: радницима и обескућеним сељацима. Та класа је многобројнија у држави Срба, Хрвата и Словенаца него што је била у Србији; она ће по свој прилици постајати све многобројнија. Истина она има и своје властите организације које заступају њене интересе. Али друштвена правда захтева да брига о малима и слабима буде брига општа. Југословенска Демократска Лига радиће на решењу аграрног питања, не само у смислу уклањања последњих остатака феудалног стања, но и једне опште рационалне привредне политике. Радиће да се уведе савремено социјално законодавство, да се осигура живот радничкога света у случају немоћи и старости, да се њима и њиховој деци омогући образовање и усавршавање како техничко, тако и духовно. Има још погледа, социјалних и оних који се тичу међународних односа, у којима се неки од оснивач Југословенске Демократске Лиге приближују социјалној демократији.

У нас нема још довољно спремних и способних људи за многе послове, нарочито је мало таквих у области материјалне културе. Исто тако нема довољно капитала за велика предузећа. А послови који су пред нама, безбројни су и често врло велики. Да бисмо их бар већим делом могли извршити својом снагом и да бисмо се што више ослободили од стране експлоатације, неопходно је потребна *кооперација* наших снага и наших капитала у што већој мери.

Од првокласне је важности рад на народном здрављу и на неговању и на подизању деце, нарочито сада пошто је овим ратом и његовим последицама затрт наш народ у таквим размерама као никад пре. За ово је врло важно заинтересовати просвећени женски свет, који ће осим тога радити

на подизању културног нивоа жена које припадају ширим народним слојевима.

Ниједан од ових задатака не може се као што треба извести, ако се не буде свим средствима радило на просвећивању народа: школама којих треба да има много више и са што простијим и практичнијим програмима; конференцијама којима би се дизао ниво, нарочито код средње класе; одабраним збиркама књижевних и научно-популарних дела и т. д.

Југословенска Демократска Лига још не може имати своје утврђене погледе о нашим спољним односима. Као наша држава, тако су и све суседне у стварању или у периоди врења и новог изграђивања. Са некима имамо спорове који ће се јамачно по правди решити на конгресу мира, и ми ћемо тек онда моћи утврдити главне линије нашег понашање према тим државама. Даље, наш међународни положај зависиће много од тога какав ће облик добити Лига Нација која је несумњиво европска и светска потреба. С њом ће бити у вези спољни економски односи и правци светских комуникација. Ипак се једно може рећи; наша држава треба да буде у тесним односима са западним државама, са Француском, Енглеском, Америком, и, ако икако буде могућно, и са Италијом.

Ипак се и сада може по нешто рећи о методама и средствима наше спољне политике. У колико има дипломатске вештине, она се састоји у томе да се са што мање жртава и крви постигну одређени народни задаци. Народ и народна снага не смеју се расипати и онде где би се могли уштедети, као што је код нас било случајева у току светскога рата Наша спољна политика мора имати став и држање који одговарају народним напорима и његовој великој моралној снази. Не сме се више поновити политика клањања и метанисања, политика à plat ventre. Не сме се никад више унети у наш спољни рад оволико неактивности и дезорганизације. Наши противници и не желе ништа више од ове анархије која се и сада одозго уводи у наш спољни рад. Ваља направити морални напор да се рашчисти, уреди и организује ова струка државне службе.

Југословенска Демократска Лига жели да буде организација која ће обухватити све просвећене Србе, Хрвате и

Словенце који се слажу са основним тачкама изнетим у нацрту правила. Њени оснивачи, то су само они људи који су се под данашњим приликама могли сусрести или споразумети. Много је већи број оних који се несумњиво слажу са оваквим програмом, али који нису могли бити консултовани због данашњих прилика. Зато сматрамо и нацрт правила и управу само као привремене. Чим нам прилике и послови допусте да уђемо у нашу земљу, сазваћемо збор једномишленика, који ће, имајући ову основу, и времена да је проуче и дискутују, установити стални програм Лиге и сталну управу, у којој би требало нарочито председник да буде човек од акције, од практичног рада, од организације, незаузет научним радом.

САДРЖАЈ

Страна

Утицаји и личности 3

О јадранском и македонском питању

Источне границе Италије 15
Италија и Србија 17
Анти-етнографске нужности 21
Одговор на чланке у Messager d'Athènes 23
Држање Румуније 24
Кондаков, Назасис и други о Македонији 26
Словенска раса и македонско питање 31
О једном бугарском спису 35
Једна енглеска публикација о балканским проблемима 48
Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског Полуострва 57

Српско-хрватска терминологија и номенклатура

I. Прилог географијској терминологији нашој . . . 67
II. О хрватској географској терминологији 91
III. Имена река и потока у хрватским и српским земљама 97

О старим путописима 101

Девети скуп немачких географа 119

Један нов уџбеник за физичку Географију 139

Сеобе и етнички процеси у нашем народу 145

Форелова општа лимнологија 165

О програму југословенске демократске лиге 168

BINDING SECT. FEB 26 1970

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DR
3
C8
knj.3

Cvijic, Jovan
Govori i clanci

(6)

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 17 14 13 11 012 7